

67.404
28-31

J.Hasanboyev, I.Sh. Alqaqov

OILA TARBIYASI ASOSLARI

67.404
21-31

J.Hasanboyev, I.Sh. Alqaqov

OILA TARBIYASI ASOSLARI

O'quv qo'llanma

2017 yil

Taqrizchilar:

Mas`ul muharrir:

O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi, Oila kodeksi, amaldagi qonun hujjatlari va xalqaro huquq normalari asosida yozilgan ushbu kitob oila va oila huquqi tushunchasi, oila huquqining manbalari, oilaviy-huquqiy munosabatlar, oila huquqida nikoh tushunchasi, uni tuzish tartibi va shartlari, nikohning haqiqiy emasligi, er-xotinning shaxsiy hamda mulkiy huquq va majburiyatlari, nikohning tugatilishi, ota-ona va voyaga yetmagan bolalarning shaxsiy nomulkiy va mulkiy huquq va majburiyatlari, aliment huquq va majburiyatlari, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni aniqlash va joylashtirish shakllari, farzandlikka olish, oilaga tarbiyaga berish (patronat), vasiylik va homiylik belgilash, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokidagi oilaviy-huquqiy munosabatlarni tartibga solish kabi masalalarga bag'ishlangan.

Kitob Yuridik kollejlar va huquq asoslari o'qitiladigan boshqa o'quv yurtlari talabalariga darslik sifatida tavsiya etiladi.

KIRISH

Xalqning farovonligi va turmush darajasini oshirishga qaratilgan navbatdagi muhim qadamlardan biri sifatida O'zbekistonda 2013 yilni "Obod turmush yili" deb nomlanishi va bu borada amalga oshirilishi ko'zda tutilgan ko'plab ijobiy ishlarning belgilab olinishi bo'ldi. Yurtboshimizning ta'biri bilan aytganda, obod hayot degan tushuncha azal-azaldan xalqimizning ongu tafakkurida avvalambor farovonlik, to'kinchilik, mo'l-ko'lchilik, qut-baraka, bozorlarda arzonchilik ma'nosini o'zida mujassam etib keladi. SHuning uchun ham bugungi kunda xalq farovonligi tushunchasi Vatan ravnaqi va yurt tinchligi degan, biz uchun eng aziz va muqaddas bo'lgan qadriyatlar bilan birgalikda milliy g'oyamizning asosiy mazmun-mohiyatini tashkil etmoqda¹.

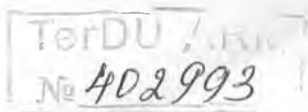
O'zbekiston Respublikasi oila huquqi fani huquqshunoslik fanlari orasida birmuncha murakkab, hayotiy huquq sohalaridan biri hisoblanadi. Uning mohiyati va ahamiyati, ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan keyin yanada oshib ketdi.

Ushbu huquq sohasini o'rganish shunisi bilan ahamiyatliki, farzand asosan muayyan oilada dunyoga keladi, uni dunyoga keltirgan ota-onasidan ism oladi, ta'lim-tarbiya ko'radi, ahloqni o'rganadi. Bir so'z bilan aytganda, u oilada kamol topadi.

So'nggi paytlarda ahloq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlarga ham huquq kirib bormoqda. Bu holatdan oilaviy munosabat ham istisno emas.

Oila farzandning dunyoni tanishida, jamiyatning boshqa a'zolari bilan muomalaga kirishishida bamisoli laboratoriya vazifasini bajaradi. "Qush uyasida ko'rganini qiladi" degan naql bejiz aytilmagan. SHu ma'noda oilada tug'ilayotgan har bir farzand, umuman, oilaning har bir a'zosi (er-xotin, bobo, buvi, farzandlar, farzandlikka olingan shaxslar) o'z huquq va majburiyatlarini bilishi, uni amalga oshira olishi muhim ahamiyatga egadir. Uning muhimligi shundaki, oila tinch, barqaror va farovon bo'lsa, jamiyat va davlat ham barqaror bo'ladi.

¹ Каримов И.А. Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш – бизнинг бош мақсадимиздир/ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза // Халқ сўзи, 2012 йил 8 декабрь.

Ushbu huquq sohasini fan sifatida talabalarga o'qitilishining boisi ham shunda, ya'ni talabalar ham bo'lg'usi mustaqil oila sohiblari – er-xotin (ota-ona) lardir.

Fanni o'rganishda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiya-siga, O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 1 sentyabrdan amalga kiritilgan Oila kodeksiga, joriy qonunlarga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlariga, O'zbekiston Respublika-si Hukumatining qarorlariga asoslanish lozim. Ayni vaqtda qonunchilikda bo'lib turadigan o'zgarishlardan xabardor bo'lib turish uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to'plamini kuzatib borish lozim. SHuningdek, oilaviy-huquqiy munosabatlar bilan bog'liq masalalarni o'rganish, tegishli tavsiyalarni bilish uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining qarorlarini ham o'rganib borish zarur.

Mazkur darslik kasb-hunar kollejlari talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, unda oila va oila huquqi tushunchasi, tamoyillari, oila huquqining manbalari, nikoh, er va xotinning shaxsiy va mulkiy huquq va majburiyatlari, ota-ona va bolalarning shaxsiy huquq va majburiyatlari, ota-ona va bolalarning mulkiy huquq va majburiyatlari kabi mavzularni yangicha tarzda o'rganishga oid tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Mazkur darslik so'nggida esa mazkur huquq sohasini o'rganishga xizmat qiladigan bir qator adabiyotlar, qonun hujjatlari ham beriladiki, bular talabalarga sohani o'zlashtirishda ancha qulaylik tug'diradi.

1-BOB. OILA HUQUQI TUSHUNCHASI. OILA HUQUQINING MANBALARI.

1-§. Oila va oila huquqi tushunchasi

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, jamiyatning rivojlanishida turli sohalarda ijtimoiy-siyosiy islohatlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, oilaga bo'lgan e'tibor ham o'zgardi. Oila masalasi mamlakatimiz sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "Oila ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ijtimoiy siyosatimizning tamal toshidir. Biz davlatimizning ijtimoiy negizlarini, uning barqarorligini mustahkamlashda, jismonan baquvvat, ma'naviy boy avlodni tabiiyalashda oilaning rolini oshirishga juda katta ahamiyat bermoqdamiz"².

Darhaqiqat, oila jamiyatning asosiy va birlamchi bo'g'inidir. Davlat va jamiyatni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Davlat va jamiyat o'rtasida uzviy bog'lanish mavjud bo'lib, jamiyatning negizini oilalar tashkil qiladi. Oila a'zolari o'rtasidagi munosabat ahloq-odob, urf-odat, an'ana, vijdon qonunlari asosida tartibga solinib turilsa-da, aksari hollarda ushbu munosabatlar huquqiy me'yorlar, qonunlar bilan ham tartibga solinadi. Masalan, nikohga kirish, nikohning haqiqiy emasligi, er-xotining mulkiy huquq va majburiyatlari, nikohning tugatilishi, ota-ona va bolalar o'rtasidagi shaxsiy nomulkiy va mulkiy munosabatlar va h.k.lar. huquqiy munosabatlar bo'lib, u oila huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

Oila huquqi – huquqning mustaqil sohasi bo'lib, u oila a'zolari, ya'ni er-xotinlar, ota-onalar, bolalar, farzandlikka oluvchilar va farzandlikka olinganlar, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar, vasiylar va homiylar, fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish tartibi, shuningdek chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar o'rtasidagi oilaviy munosabatlarni tartibga soladi.

Professor F.M.Otaxo'jaev oila huquqiga ta'rif berib, bu er-xotinlar, qarindoshlar, ota-onalar (farzandlikka oluvchilar) va bolalar o'rtasidagi shaxsiy nomulkiy va ular bilan bog'liq mulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq

² I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -T.:O'zbekiston. 1997. -224 b.

tarmog'i³ ekanligini ta'kidlaydi. SHuningdek, oila huquqi boshqa huquq sohalari bilan uzviy va chambarchas bog'liqligini, lekin oila huquqi o'zining predmeti, metodi, prinsipi, tizimi bilan ajralib turishini ko'rsatib o'tadi. Haqiqatan ham, oila huquqi o'zining predmeti, metodi, prinsipi va tizimi bilan boshqa huquq sohalaridan ajralib turadi. SHuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, oila huquqi normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar doirasi O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksida normalanib qo'yilgan. Oila huquqi normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar doirasiga shaxsiy hamda mulkiy munosabatlar kiradi.

Oila huquqining predmetini oila a'zolari: er-xotinlar, ota-onalar, bolalar, farzandlikka oluvchilar, farzandlikka olinganlar, vasiylar va homiyar, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar o'rtasidagi shaxsiy hamda mulkiy munosabatlar tashkil qiladi.

2-§.Oila huquqining manbalari

Oila huquqining manbalari oilaviy-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi va mustahkamlovchi huquqiy normalar yig'indisidir.

Oila huquqining manbalari uchun ularning matbuotda e'lon qilinishi muhimdir. CHunki qonun hujjatlarining matbuotda e'lon qilinishi ularni amalga kiritilishi demakdir.

Oila huquqining quyidagi manbalarini ko'rsatish mumkin:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi;
2. Konstitusiyaviy qonunlar (masalan, O'zbekiston Respublika-sining "Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida"gi, "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to'g'risida"gi va "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g'risida"gi qonunlar va boshqalar. CHunki ushbu qonunlarda Konstitusiyaviy xarakterdagi normalar mavjud.
3. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi;
4. Mazmunida oilaviy-huquqiy normalar mavjud bo'lgan kodekslar va qonunlar (masalan, Fuqarolik kodeksi, Uy-joy kodeksi va h.k.lar);

³ Otaxo'jayev F.M. O'zbekiston Respublikasining Oila huquqi. –T.:TDYul. 2005. -18 b.

5. Prezident Farmonlari (masalan, "Ijtimoiy himoya yili" Davlat dasturi to'g'risida);

6. Vazirlar Mahkamasining qarorlari (masalan, Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish qoidalari);

7. Odat huquqi normalari;

8. Xalqaro shartnomalar va Konvensiyalar.

Oila huquqining rahbariy manbai bo'lgan O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasiga alohida to'xtalib o'tish lozim. Respublikamiz mustaqil deb e'lon qilinganidan so'ng, asosiy yutuqlarimizdan biri bo'lga bu o'z Konstitusiyasiga ega bo'lganligimizdir. Konstitusiya xalqimizning bir necha asrlik huquqiy tarixi va madaniyatiga asoslanib qbalu qilingan mahsuli hisoblanadi. Konstitusiya qabul qilingunga qadar, mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov boshchiligida Konstitusiviy komissiya tomonidan Konstitusiya loyihasi ishlab chiqildi va bu loyihani tayorlashda jahondagi eng ilg'or davlatlarning, umuman, yer yuzidagi Konstitusiya yozish an'analari va tajribasini chuqur va har tomonlama o'rganib, shuningdek milliy davlatchilik asoslaridan kelib chiqib, mustaqil O'zbekistonning yangi Konstitusiyasi loyihasi yaratildi. Loyiha 1992 yil 26 sentyabrda umumxalq muhokamasi uchun matbuotda e'lon qilindi.

Yangi qomusimizda mustaqil davlatimizning davlat qurilishi, huquqiy tabiati, uning ichki va tashqi siyosati tamoyillari ochiq-oydin yoritildi, inson huquqlariga, davlat suverenitetiga, demokratiya va ijtimoiy adolatga sodiqligi ko'rsatib o'tildi, shuningdek o'zbek davlatchiligi rivojlanishining tarixiy tajribasini hisobga olish, xalqaro huquqning umum e'tirof etgan me'yorlari ustuvorligiga tayanish lozimligi aytili. Mamlakatimizda yashayotgan barcha millat va elatlar uchun munosib hayotni ta'minlashga zamin bo'lish, barqaror bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati bunyod etish O'zbekiston Konstitusiyasining mohiyatini tashkil etadi.

Mamlakatimiz Prezidenti I.A. Karimov huquqiy davlatning asosiy belgilari haqida gapirib, shunday deydi: "Konstitusiya va qonunlarning ustunligi prinsipi shuni anglatadiki, bunda barcha joriy qonunlar va me'yoriy huquqiy hujjatlar

Konstitutsiya asosida va unga muvofiq bo'lishi talab etiladi". SHu munosabat bilan alohida ta'kidlab o'tish lozimki, davlatning huquq tizimida Konstitutsiya alohida mavqega ega. CHunki u jiddiy, yirik ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlar sodir bo'lganda qabul etiladi, jamiyat va davlat hayotidagi eng muhim munosabatlarni tartibga solib turadi, huquqning barcha tarmoqlari uchun umumiy tamoyillarni belgilab beradi, joriy qonunlar uning asosida qabul qilinadi va unga zid bo'lishi mumkin emas. Bir so'z bilan aytganda, Konstitutsiya mamlakatda qonunlarning qonuni, ya'ni asosiy qonun hisoblanadi.

Bevosita Konstitutsiyaning XIV bobi "Oila" deb nomlanib, u o'zida to'rtta moddani mujassamlashtirgan. Unga ko'ra, 63-moddada, Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega ekanligi, shuningdek nikoh tomonlarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliliga asoslanishi, 64-moddada esa, ota-onalar o'z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majbur ekanliklari, davlat va jamiyat yetim bolalarni va ota-onalarining vasiyligidan mahrum bo'lgan bolalarni boqish, tarbiyalash va o'qitishni ta'minlashi, bolalarga bag'ishlangan xayriya faoliyatlarini rag'batlantirishi, 65-moddada farzandlar ota-onalarining nasl-nasabidan va fuqarolik holatidan qat'iy nazar, qonun oldida teng ekanliklari, onalik va bolalaik davlat tomonidan muhofaza qilinishi, shuningdek 65-moddada voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishga majbur ekanliklari normalangan.

Yuqorida sanab o'tilgan manbalar bevosita oilaviy-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan. Masalan, Oila kodeksi nikohga kiruvchi shaxslarning shaxsiy munosabatlarini himoya qilsa, Fuqarolik kodeksi esa ularning mulkiy huquqlarini himoya qilishga xizmat qiladi.

1998 yil Respublikamizda "Oila yili" deb e'lon qilindi. SHu yilning 30 aprelida O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi tasdiqlanib, 1 sentyabridan amalga kiritildi.

Oila kodeksi O'zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligiga erishgan yillarda ilk bora yangi, ahloq-odob, mahalliy urf-odat, an'analarga, shuningdek O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi normalariga asosan ishlab chiqilib, amalga kiritilgan, yagona kodifikasiyalashtirilgan qonun hisoblanadi. Oila kodeksi 3 ta bo'lim, 30 bob, 238 moddadan iboratdir. Oila kodeksi yirik qonuniy hujjat bo'lib, u nikohni, oilani, voyaga yetmagan bolalarning shaxsiy va mulkiy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan.

Yangi Oila kodeksi davlatning oila manfaatlariga, onalikni himoya qilishga, otalikni va farzandlikni himoya qilishga qaratilgan dasturlar amalga oshirilishini muvofiqlashtiradi. Nikohlanuvchi shaxslarning nikohi pok, haqiqiy, shu bilan birga a'zaro rozilik, tenglik asosida qurilishi bilan birga, ma'naviy jihatdan ular yetuk imon bo'lishlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Oila kodeksidagi yangiliklar quyidagilardan iboratdir:

1. Kodeks ilk bora, mahalliy mintalitetdan kelib chiqib, yagona tarzda Oila kodeksi⁴ deb nomlandi;
2. Kodeksning normalari Konstitusiyaning normalariga to'la-to'kis va munohang ravishda mos kelishi bilan ajralib turishi;
3. Kodeksda nikoh tuzish tartibi va shartlariga kiritilgan yangiliklarning aks etishi (nikohlanuvchi shaxslarning tibbiy ko'rikdan o'tishlari);
4. Er-xotinlarning shaxsiy va mulkiy huquq va majburiyatlarining kengaytirilganligi;
5. Nikoh shartnomasi institutining kiritilganligi;
6. Nikohning tugatilishi bo'yicha yangi normalarning kiritilishi;
7. Nikohning haqiqiy emasligi va uning huquqiy oqibatlarining atroflicha normalanganligi;
8. Ilk bora qon-qarindoshlik va bolalarning nasl-nasabini belgilash masalalariga oydinlik kiritilganligi;

⁴ Muqaddam shunday turdagi munosabatlarni tartibga soluvchi va mustahkamlovchi qonun hujjatining nomi - "Nikoh va oila kodeksi" deb yuritilgan. Ya'ni, u 1969-yilgi Nikoh va oila kodeksidir.

9. Aliment huquq va majburiyatlarining kengaytirilganligi;

10. Ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni aniqlash va joylashtirish masalalariga alohida urg'u berilganligi;

11. Vasiylik va homiylik institutining kengaytirilganligi;

12. CHet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar o'rtasidagi oilaviy munosabatlarni tartibga solish institutining xalqaro huquq normalarini hisobga olgan holda boyitilganligi bilan ajralib turishini alohida ko'rsatib o'tish darkor.

Yuqorida ko'rsatilgan holatlar bo'yicha Oila kodeksining normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlarga quyidagi yuridik faktlar bilan bog'liq bo'lgan misolni keltirib o'tish mumkin: er yoki xotindan birining vafoti yoki sud tartibida vafot etgan deb e'lon qilinishi⁵, muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxs⁶ning vasiysi bergan arizasiga binoan ajralish yo'li bilan nikohning tugatilishini ko'rsatish mumkin. Bu yerda bevosita vafot etish natijasida er-xotinlar o'rtasidagi oilaviy-huquqiy munosabatlar tugallangan bo'lib, u huquqiy jihatdan FHDYo organi orqali rasmiylashtiriladi. O'limni rasmiylashtirish va nikohning tugallanganligini qayd qilish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 12 apreldagi 171-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish qoidalarini" bilan bevosita tartibga solinadi.

Oila kodeksi haqida to'xtalib shuni aytish kerakki, uning muvaffaqiyatli jihatlaridan biri, Kodeksning 4-moddasiga oila, onalik, otalik va bolalikning davlat himoyasiga olinganligi, shuningdek onalik va otalik izzat-ikromga hamda hurmatga sazovorligi normalanganligi oilaga bo'lgan hurmat-e'tiborning yuqori pog'onaga ko'tarilganligini ko'rsatadi.

Oila kodeksining 8-moddasiga ko'ra, qonun hujjatlarida oilaviy munosabatlarni tartibga solishga oid tegishli normalar bo'lmagan taqdirda,

⁵ Amaldagi Fuqarolik kodeksiga ko'ra, agar fuqaroning qayerda turganligi haqida uning yashash joyida uch yil mobaynida ma'lumot bo'lmasa, basharti u o'lim xavf solib turgan yoki muayyan baxtsiz hodisadan halok bo'lgan deb taxmin qilish uchun asos bo'ladigan vaziyatlarda bedarak yo'qolgan bo'lib, uning qayerdaligi haqida olti oy mobaynida ma'lumotlar bo'lmasa, manfaatdor shaxslarning arizasiga muvofiq sud uni vafot deb e'lon qilishi mumkin. Harbiy harakatlar munosabati bedarak yo'qolgan harbiy xizmatchi yoki boshqa fuqaro harbiy harakatlar tamom bo'lgan kundan e'tiboran kamida ikki yil o'tgandan keyin sud tomonidan vafot etgan deb e'lon qilinishi mumkin.

⁶ Ruhiiy kasalligi yoki aqli zaifligi oqibatida o'z harakatlarning ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaroni sud qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda muomalaga layoqatsiz deb topishi mumkin va bunday fuqaroga vasiylik belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari tamoyillariga zid bo'lmagan mahalliy urf-odat va an'analar qo'llanilishi belgilab qo'yilgan.

Oila huquqining navbatdagi manbalaridan biri – bu mazmunida oilaviy-huquqiy normalar mavjud bo'lgan kodekslar va qonunlardir. Ularga masalan, Fuqarolik kodeksi, Uy-joy kodeksi, Mulkchilik to'g'risidagi, Dehqon xo'jaligi to'g'risidagi qonunlar va h.k.

Fuqarolik kodeksining oilaviy-huquqiy munosabatlar manbai ekanligiga to'xtaladigan bo'lsak, fuqarolik huquqining eng markaziy sub'ekti bo'lgan fuqaro eng avvalo muayyan oilada tug'iladi, kamol topadi va shaxs sifatida shakllanadi. Amaldagi Fuqarolik kodeksida fuqarolar huquq layoqatining mazmuni jiddiy tarzda boyitildi. Unga ko'ra fuqarolar mulk huquqi asosida mol-mulkka ega bo'lishlari, mol-mulkni meros qilib olishlari va vasiyat qilib qoldirishlari, dehqon (fermer) xo'jaligi bilan hamda qonunda taqiqilab qo'yilmagan boshqa faoliyat bilan shug'ullanishlari, yollanma mehnatdan foydalanishlari, yuridik shaxslar tashkil etishlari, bitim tuzishlari va majburiyatlarda ishtirok etishlari, mashg'ulot turini va yashash joyini tanlashlari mumkin. Bu holatlar ham fuqarolik huquqi, ham oila huquqi bilan uzviy bog'liqdir.

Fuqaroning ismi garchi oila huquqining maxsus institutlaridan bir hisoblanisa-da, fuqarolik-huquqiy munosabatlarga ko'ra agar qonundan yoki milliy odatdan boshqa tartib kelib chiqmasa, fuqaro o'z familiyasi va nomidan, shuningdek otasining ismi bilan huquq va burchlarga ega bo'ladi hamda ularni amalga oshiradi. SHuningdek, qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibda fuqaro tuxallusdan (to'qilgan ismdan) foydalanishi mumkin.

Eng muhimi, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ham, oilaviy-huquqiy munosabatlarda ham boshqa shaxs ismidan foydalanib huquq va burchlarga ega bo'lishga yo'l qo'yilmaydi.

Fuqarolik kodeksidagi fuqarolik huquqi bilan ham, oila huquqi bilan ham bog'liq yana bir yangilik – bu emansipasiya holati bo'lib, unga ko'ra, o'n olti yoshga to'lgan voyaga yetmagan shaxs mehnat shartnomasi bo'yicha ishlayotgan bo'lsa yoki ota-onasi, farzandlika oluvchilari yoxud homiysining roziligiga binoan

taldbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan bo'lsa, u to'la muomala layoqatiga ega deb topilishi mumkin. Bu hol, ota-onanning, farzandlika oluvchilarning yoki homiyning (bir so'z bilan aytganda, qonuniy vakillarining) roziligi bilan vasiylik va homiylik organining qaroriga muvofiq yoxud, bunday rozilik bo'lmagan taqdirda, sudning qarori bilan amalga oshiriladi.

Emansipasiyaning ma'nosi shundaki, qonuniy vakillar emansipasiya qilingan voyaga yetmagan shaxsning majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydilar. SHuningdek, emansipasiya qilingan voyaga yetmagan shaxs o'z mustaqil ravishda topgan daromadlarini ham tasarruf qilishga haqlidir.

Oila huquqining manbalari orasida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari alohida o'rin tutadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 98-moddasiga ko'ra, Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotning, ijtimoiy va ma'naviy sohaning samarali faoliyatiga rahbarlikni, O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Oliy Majlis qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta'minlaydi. Vazirlar Mahkamasi amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasining butun hududidagi barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi. SHu ma'noda, Oila huquqining manbalari orasida muhim ahamiyat kasb etuvchi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 12-apreldagi 171-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish qoidalarini"ga alohida to'xtalish lozim.

Ushbu qoidalar 18 bo'lim, 252 banddan iborat bo'lib, fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etishning umumiy qoidalaridan tortib, uning huquqiy ahamiyati, qayd etuvchi organlar, qayd etiladigan faktlar, MDH davlatlari, chet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va O'zbekiston Respublikasining xorijda yashovchi fuqarolarining fuqarolik holati dalolatnomalarini tuzish bilan bog'liq masalalar, dalolatnoma yozuvlarini tiklash, ushbu yozuvlarni o'zgartirish, tuzatish va to'ldirish, dalolatnoma yozuvlarini bekor qilish, takroriy guvohnomalar va boshqa ma'lumotnomalar berish, shuningdek FHDYo organlarining arxiv ishini

qurilishi va ularning hisoboti, ushbu organlar faoliyatini tekshirish, gerbli muomalalarni hisobga olish va saqlash kabi masalalar o'z aksini topgan.

Ushbu Qoidalarning eng muhim jihatlariga to'xtalish joiz.

Mamlakatimizda fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish umumiy tarzda Fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FHDYo) organlari vakolatiga kiradi. Ushbu organlarni tashkil etish, qo'shib yuborish, tugatish, qayta tashkil etish va ular faoliyatini nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi.

FHDYo organlari quyidagi fuqarolik holatlari dalolatnomalarini qayd etadi:

- tug'ilganlik;
- nikoh tuzish;
- nikohdan ajralish;
- o'lim.

Shuningdek, farzandlikka olish, otalikni belgilash, familiya, ism va ota familiya o'zgartirish, jinsni o'zgartirish kabi voqea va faktlar yuqorida sanab o'tilgan fuqarolik holati dalolatnomalariga tegishli o'zgartirishlar kiritish orqali aks ettiriladi.

Ushbu Qoidalarga muvofiq fuqarolik holatlari dalolatnomalarini yozish davlat ahamiyatiga molik hujjatlar bo'lib, ular ikki nusxada tuziladi va FHDYo organlarida qayd etilgan vaqtdan boshlab 75 yil mobaynida saqlanadi.

Oila huquqining maxsus manbalari orasida Vazirlar Mahkamasining yuqoridagi qarori 2-ilovasi bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida vasiylik va homiylik to'g'risida"gi Nizom ham muhim ahamiyatga egadir.

Fuqarolik huquqi nuqtai-nazaridan vasiylik va homiylik instituti asosan muomalaga layoqatsiz yoki muomalaga to'la layoqatli bo'lmagan fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun belgilansa, oila huquqi nuqtai-nazaridan esa asosan muomalaga layoqatsiz (14 yoshga to'lmagan bolalar) bo'lgan muomala layoqati cheklangan (14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar, ya'ni o'smirlar) shaxslarga nisbatan belgilanishi nazarda tutiladi.

Vasiylik va homiylik, farzandlikka olish, bolalarni oilaga tarbiyaga olish (patronat) haqida darslikning keyingi boblarida batafsil to'xtalamiz.

Xalqaro shartnomalar va Konvensiyalarning oila huquqining manbai ekanligiga to'xtalib shuni aytish kerakki, agarda O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining oila to'g'risidagi qonun hujjatlaridagi boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnomalar qo'llaniladi. Demak, bundan ko'rinadiki, xalqaro huquq normalari milliy huquqdan ustuvor sanaladi. Bu hol shuningdek, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining Muqaddimasida belgilangan xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan qoidalar ustunligini tan olganligi bilan ham izohlanadi. Xalqaro shartnomalarga 1989 yildagi Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan qabul qilingan "Bola huquqlari to'g'risida"gi Konvensiya, 1994 yil 9 sentyabrda Hamdo'stlik mamlakatlari o'rtasida imzolangan "Bolalik oilalarga ijtimoiy nafaqalar, kompensasiya (tovor) to'lovlari va alimentlar to'lash sohasida fuqarolar huquqlarining kafolati haqida"gi bitimni keltirish mumkin.

Garchi oila huquqining manbai bo'lmasa-da, oilaviy-huquqiy munosabatlarni to'g'ri yo'naltirishda va hal qilishda Oliy sud Plenumi qarorlar ham muayyan ahamiyatga egadir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1998 yil 11 sentyabrda №23-sonli "Bolalar tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan nizolarni hal qilishda sudlar tomonidan qonunlarni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi qarori⁷ shu jumlasidandir.

Unda qayd etilishicha, Respublika fuqarolarining shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarini uzviy muvofiqlashgan oilani himoya qilish davlat ahamiyatiga moli bo'lgan vazifalardan biridir.

Bolalarni umuminsoniy qadriyatlarini hurmatlash, onalikni muhofaza etish va bolalarning huquqini himoya qilish to'g'risidagi xalqaro huquq qoidalariga sodi

⁷ Mazkur qarorga O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2002-yil 14 iyundagi 11-sonli qaroriga asosan qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritilgan.

bo'lish, ma'naviy merosni saqlash va rivojlantirish, yuksak vatanparvarlik, soflik va halollik ruhida tarbiyalash, ularni ijtimoiy foydali mehnatga tayyorlash ota-onalarning konstitusiyaviy va ma'naviy burchidir.

Qarorda belgilanishicha, 1998 yil 1 sentyabrdan amalda bo'lgan O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi oilani mustahkamlash, voyaga yetmagan bolalar va mehnatga layoqatsiz oila a'zolarining manfaatlarini qo'riqlashning ustunligini nazarda tutadi.

Bolalar tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan nizolarning sudlar tomonidan to'g'ri qayil etilishi ota-onalarning va bolalar huquqlarining muhofazasini, ota-onalarning bolalarini tarbiyalashdagi mas'uliyatlari oshirilishini ta'minlashga imkoniyat yaratib beradi, ota-onalarning bolalari manfaatlariga zid bo'lgan huquqlaridan foydalanishlariga barham beradi, voyaga yetmaganlar qonunbuzarliklarining oldini olish choralaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Bolalar tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan nizolarni ko'rishda sudlarning e'tibori bunday nizolarni o'z vaqtida va to'g'ri hal qilish bolalar va oila manfaatlarini himoyasining muhim kafolatlaridan biri hisoblanishini nazarda tutgan holda, qonunlarga qat'iy rioya etish zarurligiga qaratishini, bolalar tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan: bolaning boshqa-boshqa turgan ota-onadan qaysi biri bilan birga yashashi; bolasidan alohida turadigan ota yoki onani bolasining tarbiyasida ishtirok etishga qarshilikni bartaraf etish; boshqa shaxslarning tarbiyasida bo'lgan bolalarni ota-onasiga qaytarish; ota-onalik huquqidan mahrum etish va ota-onalik huquqini tiklash; ota-onalik huquqidan mahrum etmasdan bolalarini olish (ota-onalik huquqini saqlash); bolaning ota-onalik huquqi cheklangan ota-ona bilan ko'rishishi; ota-onalik huquqi cheklanishini bekor qilish; farzandlikka olishni bekor qilish yoki uni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi va boshqa nizolar sudda ko'rilishi lozimligini uqtiradi.

SHu ma'noda aytish kerakki, Plenum qarorlari yangi norma yaratmasa ham, qonunlarning ijrosini ta'minlashda quyidagi sudlarning e'tiborini nizolarni hal qilishda haqiqiy holatdan kelib chiqishga, qonunga va ichki ishonchiga tayanishini tavsiya beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, oila huquqining manbalariga quyidagicha ta'rif berish mumkin: oilaviy munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga soladigan va mustahkamlaydigan me'yoriy hujjatlar oila huquqining manbalari bo'lib hisoblanadi.

Nazorat savollari:

1. Oila nima?
2. Oila huquqi nima?
3. Oilaning jamiyat va davlat hayotida tutgan o'rnini sharhlang?
4. Oila huquqining manbalarini sanab bering?

2-BOB. OILAVIY-HUQUQIY MUNOSABATLAR.

1-§. Oilaviy-huquqiy munosabatlar tushunchasi va turlari

Oila jamiyatning bir bo'lagi hisoblanib, ularning biriigidan butun bir jamiyat hosil bo'ladi. Bu to'g'rida O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 63-moddasida: "Oila jamiyatning asosiy bo'g'ini hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega" ekanligi normalab qo'yilgan. Bu bilan ijtimoiy tuzum va oila o'rtasida uzviy bog'lanish mavjudligini ko'rish mumkin. SHuningdek, asosiy qonunda belgilangan barcha prinsiplarda, qoidalarda oilaga oilaviy munosabatlarga va uni tartibga soladigan boshqa qonunlarga ega bo'lish jamiyatda oilaning ta'sirini bilishga yordam beradi.

Oilaviy-huquqiy munosabatlar jamiyatda juda keng tarqalgan munosabatlardir. Oilaviy munosabatlar muayyan hollarda ahloq-odob qoidalari bilan tartibga solinadi⁸. F.M.Otaxo'jaev ta'kidlaganidek, oilaviy-huquqiy munosabatlar doirasi jamiyatda keng tarqalgan bo'lib, ushbu munosabatlarni mazmunini nikohga kirish, nikohdan ajralish, nikohning tugallanishi, farzandlikka olish, vasiylik va homiylik, bolalarni oilaga tarbiyaga olish (patronat), chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar o'rtasidagi oilaviy-huquqiy munosabatlarni tartibga solish va boshqalar tashkil etadi.

⁸ F.M.Otaxo'jayev. O'zbekiston Respublikasining Oila huquqi. -T.: TDYuI. 2005.-74 b.

Oila nikoh asosida vujudga keladi (ba'zi istisnolardan tashqari) va oilaviy-huquqiy normalar bilan tartibga solinadi. Binobarin, oilaviy munosabatlarni amal qilishida mahalliy urf-odat normalari, mahalliy an'analar muhim o'rin tutadi.

Oilani mustahkamlash uchun mamlakatimizda barcha shart-sharoitlar yaratilgan bo'lib, uning huquqiy asosi ham mavjud.

Respublikamizda oilaviy-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan qator qonunlar qonun osti aktlari qabul qilinib kelinmoqda. Zero, oila bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishda bunday huquqiy normalarni jamiyat hayotida qo'llashdan maqsad oilani farovonligini ta'minlash, oilada sog'lom muhitni shakllantirish, uni rivojlanishi va mustahkamlanishi uchun sharoit yaratishdan iboratdir.

Oilaviy-huquqiy munosabatlarga kirishish uchun huquq va muomala layoqatiga ega bo'lish talab qilinadi.

Fuqarolik kodeksining 17-moddasida fuqarolarning huquq layoqati belgilangan bo'lib, unga ko'ra, barcha fuqarolarning fuqarolik huquq va burchlariga ega bo'lish layoqati (huquq layoqati) teng ravishda e'tirof etilishi, shuningdek fuqaroning huquq layoqati u tug'ilgan paytdan e'tiboran vujudga kelishi va vafoti etishi bilan tugashi belgilangan. Aksariyat hollarda huquq layoqati shaxs tug'ilmasidan ham avval vujudga kelishi mumkin. Masalan, tug'ilmagan chaqaloqning ona qornidaligidayoq huquq layoqatini olishi (otaning vafot etishi natijasida).

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 22-moddasiga binoan, fuqaroning muomala layoqati deganda, fuqaroning o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlariga ega bo'lish va ularni amalga oshirish, o'zi uchun fuqarolik burchlarini vujudga keltirish va ularni bajarish layoqati (muomala layoqati) u voyaga yetgach, ya'ni o'n sakkiz yoshga to'lgach to'la hajmda vujudga kelishi normalanadi.

Muomala layoqati ham oilaviy-huquqiy munosabatlarga kirishish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Oilaviy-huquqiy munosabatlarda faqat jismoniy shaxslar ishtirok etadilar. Oilaviy-huquqiy munosabatga kirishish uchun to'la muomala layoqatiga ega bo'lish talab qilinadi.

To'la muomala layoqati o'z xatti-harakatlari orqali muayyan huquq va burchlarga ega bo'lish layoqati ekan, 18 yoshga to'lmasdan ham bu layoqatga ega bo'lish mumkinmi? – degan savol kelib chiqadi. Fuqarolik kodeksi to'la muomala layoqati bo'yicha ikki holatni ko'rsatib o'tadi:

1. Mehnat-huquqiy munosabatga kirishish bilan bog'liq;
2. Nikoh-huquqiy munosabatga kirishish bilan bog'liq.

Belgilangan yoshga yetmagan, lekin oilaviy-ijtimoiy ahvol zarurati bilan mehnat shartnomasini tuzish, rasman tadbirkor sifatida harakat qilish istagidagi shaxslarga nisbatan yuqorida aytganimizdek, emansipasiya holati qo'llanilgan hollarda muomala layoqatiga ega bo'lishlari mumkin. Bu o'rinda FKning 28-moddasi yana bir eslatilishi lozim. Unga ko'ra, o'n olti yoshga to'lgan voyaga yetmagan shaxs mehnat shartnomasi bo'yicha ishlayotgan bo'lsa yoki ota-onasi, farzandlikka oluvchilari yoxud homiysining roziligiga binoan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan bo'lsa, u to'la muomalaga layoqatli, deb e'lon qilinishi mumkin.

Nikoh-huquqiy munosabatga (aynan bu holatda "nikoh" iborasi ishlatilgani maqsadga muvofiq. Agar Oila kodeksi nuqtai-nazari bilan "oilaviy munosabat" iborasi ishlatilsa, u yuridik hato bo'ladi. Zero, har qanday shaxs ota-ona farzand, aka-uka, opa-singil sifatida oilaviy munosabat qatnashchisi hisoblanadi) kirishish Oila kodeksining 15-moddasiga binoan ayollar uchun – 17 yosh, erkaklar uchun – 18 yosh qilib belgilangan. Uzrli sabablar bo'lganida, alohida hollarda nikohga kirishishni xohlovchilarning iltimosiga ko'ra nikoh davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan joydagi tuman, shahar hokimining qarori bilan nikoh yoshini ko'pi bilan bir yilga kamaytirishi mumkin. Yuqoridagi normadan ko'rinib turibdiki, ayollar nikohga hatto 16 yoshdan ham kirishlari mumkinlik holati belgilangan. Fuqarolik kodeksi esa to'la muomala layoqatini 18 yosh qilib belgilagan.

2-§. Oilaviy-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi sub'ektlar

Oilaviy-huquqiy munosabatlar o'zining ba'zi bir belgilari bilan fuqarolik-huquqiy munosabatlariga o'xshab ketadi. Biroq, bu o'xshashlik faqat tashqi

jihatangina xos. Mazmunan oilaviy va fuqarolik-huquqiy munosabatlar o'rtasida muhim farqlar mavjudligi xususida F.M.Otaxo'jaev to'xtalib o'tadi⁹. Haqiqatan ham oilaviy-huquqiy munosabatlar o'z sub`ektlari, ob`ektlari va mazmuni bo'yicha fuqarolik-huquqiy munosabatlardan keskin farqlanadi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchilar nafaqat jismoniy shaxslar, balki huquqiy munosabatga kiruvchi yuridik shaxslar ham bo'lishi mumkin. Oilaviy-huquqiy munosabatlarning sub`ektlari faqatgina jismoniy shaxslar bo'lishi bilan ajralib turadi. Fuqarolik huquqlari ob`ektlarining turlari FKning 81-moddasida belgilab qo'yilgan bo'lib, unga ko'ra, ashyolar, shu jumladan pul va qimmatli qog'ozlar, boshqa buyumlar, mol-mulk, shu jumladan mulkiy huquqlar, ishlar va xizmatlar, ixtirolar, sanoat namunalari, Fan, adabiyot, san'at asarlari va intellektual faoliyatning boshqa natijalari, shuningdek shaxsiy nomulkiy huquqlar va boshqa moddiy hamda nomoddiy boyliklar kirishi normalangan.

Oilaviy-huquqiy munosabatlarning ob`ekti – huquqiy munosabatlar nimaga qaratilgan bo'lsa, ana shular ob`ekt hisoblanadi. Masalan, oilaviy-huquqiy munosabatning aliment huquq va majburiyatlariga qaratilishi, er-xotinlarning xususiy, umumiy, umumiy birgalikdagi ulushli mulklarini bo'lish va shu kabilar bo'lishi mumkin. Oilaviy hamda fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini munosabat ishtirokchilarining sub`ektiv huquq va majburiyatlari tashkil qiladi. Fuqarolik-huquqiy munosabat ko'pchilik hollarda mulkiy munosabatlarga qaratilgan bo'ladi (masalan, shartnomalar tuzish orqali). Oilaviy-huquqiy munosabatlar esa asosan shaxsiy munosabatlarga qaratiladi. (masalan, nikohga kirish, familiya tanlash, nikohdan ajralish, farzandlikka olish va h.k.lar).

3-§. Oilaviy huquqlarni amalga oshirish va himoya qilish. Oila huquqida da'vo muddati.

Oila kodeksiga muvofiq fuqarolar oilaviy munosabatlardan kelib chiqadigan huquqlarni o'z hohishlariga ko'ra tasarruf qiladilar. Ayni vaqtda oila a'zolarining o'z huquqlarini amalga oshirishlari hamda o'z majburiyatlarini bajarishlari

⁹ F.M.Otaxo'jaev. O'zbekiston Respublikasining oila huquqi. -T.: TDYuI. 2005.-75 b.

oilaning boshqa a`zolari va o`zga shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini buzmasligi shart. O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 13-moddasiga muvofiq, inson, uning hayoti, erkinligi, sha`ni, qadr-qimmatini va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi. Bu degani, har bir insonning huquqlari va erkinliklari, qonuniy manfaatlari o`zgalardan tomonidan e`tirof etilishi, hurmat qilinishi deganidir. SHunga ko`ra, oila a`zolarining o`z huquqlarini amalga oshirishlari va zimmasidagi majburiyatlarni bajarishlari o`zgalarning huquqlari, a qonuniy manfaatlarini buzmasligi shart. Kezi kelganda, shuni ham aytish lozimki, so`nggi paytlarda o`zbek oilalarida, xonadonlarida voyaga yetayotgan farzandlar erka qilib, boqimanda qilib tarbiyalanishi hisobiga kun kelib-bir kun ular o`zlarining ota-onalariga nisbatan jiddiy "da`vo"larini bildirayotgan hollar uchrab turibdi. Ular o`z ehtiyojlari tobora ko`proq va mo`lroq qondirilishini istaydilar. Jumladan, cho`ntaklarida mo`may pul bo`lishini, o`zining shaxsiy avtomobili bo`lishini, chet el safariga-kruizga chiqishni xohlab qoladilar. To`g`ri, bu holatlar bir qarashda juda ijobiy, samarali va foydali holatlardek tuyuladi. Ammo, bular iqtisod bilan, xarajat bilan bog`liqdir. Bir necha a`zodan iborat bo`lgan bir oilada, qolaversa, o`zining mustaqil iqtisodiy manbaiga ega bo`lmay turib, bunday da`volarni bildirish oilaning qolgan a`zolarining, ayniqsa, ota-onaning majburiyatlarini juda ham ko`paytirib yuboradi. Bunday hollarda oqillikka, vazminlikka, adolatlikka, millatimizga xos bo`lgan donishlikka tayanish va eng muhimi unga amal qilish lozim bo`ladi.

Oilaviy-huquqiy munosabatlar haqida so`z ketganda, oilaviy munosabatlarga nisbatan da`vo muddati joriy qilinishini alohida ta`kidlash kerak. Fuqarolik huquqi normalarida belgilanishicha, da`vo muddati – shaxsning buzilgan huquqini da`vo qo`zg`atish yo`li bilan himoya qilinishi mumkin bo`lgan muddatidir. Da`vo muddati FKda belgilanganidek, quyidagi turlarga bo`linadi: umumiy da`vo muddati va maxsus da`vo muddati. Fuqarolik huquqidagi da`vo muddatlari bevosita oilaviy-huquqiy munosabatlarga ham taalluqli bo`ladi. Oilaviy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarga nisbatan da`vo muddati quyidagicha tadbir qilinadi. Mulkiy huquqlarni himoya qilishga nisbatan da`vo muddati

umumiy asoslarga ko'ra, uch yil qilib belgilangan. Aksariyat hollarda, mulkiy munosabatlarga nisbatan bir yillik da'vo muddati ham joriy qilinishi mumkin. Masalan, er yoki xotindan birining nomiga rasmiylashtirilgan uy-joyni (kvartirani) ikkinchi tomonning rozilgisiz sotib yuborgan taqdirda, ko'rsatilgan bitimni tuzishga notarial tartibda tasdiqlangan roziligi olinmagan er yoki xotin mazkur bitim amalga oshirilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan kundan boshlab bir yil davomida bu bitimni sud tartibida haqiqiy emas deb topishni talab qilishga haqlidir (OKning 24-moddasi). SHaxsiy munosabatlarga nisbatan da'vo muddati joriy qilinmaydi. Masalan, er yoki xotin nikohdan ajralganidan so'ng, er yoki xotin nikoh davomida qabul qilgan er yoki xotinning familiyasini qaytarib berish to'g'risida da'vo qila olmaydi. Bu holat er va xotining shaxsiy huquqlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Nazorat savollari:

- 1.Oilaviy-huquqiy munosabatlar tushunchasi va uning turlari. 2.Oilaviy-huquqiy munosabatlarning fuqarolik-huquqiy munosabatlardan farqlovchi jihatlari nimalardan iborat?
- 3.Oila huquqida huquq layoqati va muomala layoqati qanday?
- 4.Oilaviy-huquqiy munosabatda ishtirok etuvchi sub`ektlar kimlar?

3-BOB.OILA HUQUQI BO'YICHA NIKOH. NIKOHNING HAQIQIY EMAS DEB TOPILISHI.

1-§. Oila huquqi bo'yicha nikoh tushunchasi va tuzish tartibi

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 13-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi hududida fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlarida tuzilgan nikohgina tan olinadi. Bu holat oila munosabatlarini tartibga soluvchi asosiy tamoyillardan biri hisoblanadi.

Nikoh munosabatlariga kirish uchun ma'lum bir shartlar talab qilinadi. Bu nikohni FHDYo organida ro'yxatdan o'tkazish va yuridik kuchga ega bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qiluvchi holatdir. Nikoh munosabatlariga kirishni ba'zi bir Yevropa davlatlari bilan taqqoslab ko'radigan bo'lsak, davlat organlarida qayd etilgan nikohgina tan olinishini ushbu davlatlar uchun xarakterli ekanligini

ko'rishimiz mumkin. Lekin ba'zi davlatlarda, masalan, Buyuk Britaniya, Gresiya, Ispaniya, Portugaliyada nikoh muqobil asosda: yo diniy, yo fuqarolik shaklda qayd etilishiga qonun yo'l qo'yadi.

O'zbekiston Respublikasida diniy rasm-rusumlarga binoan tuzilgan nikoh yuridik ahamiyatga ega bo'lmaydi va er-xotinlik huquq va majburiyatlarini vujudga keltirmaydi. Lekin ba'zi xorijiy davlatlarda diniy nikoh rasman tan olinaveradi. Jumladan, Misrda, Liviyada, Jazoirda, Iroqda, AQSHning ayrim shtatlarida, Kanadaning ayrim provinsiyaalarida shu holni kuzatish mumkin. Respublikamizdagi kabi Fransiyada, SHveysariyada, Yaponiya davlatlarida ham nikohni fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organida tuzilishi talab qilinadi.

O'zbekiston Respublikasining Oila qonunchiligiga binoan, nikohni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun bir qator shartlar talab qilinadi. Bular:

1. Nikoh tuzishning ixtiyoriyligi (14-modda);
2. Nikoh yoshi (15-modda);
3. Nikoh tuzishga monelik qiladigan holatlarning mavjud bo'lmasligi (16-modda);
4. Nikohlanuvchi shaxslarning tibbiy ko'rikdan o'tishlari (17-modda).

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 14-moddasiga binoan, nikoh tuzish ixtiyoriy bo'lib, bo'lajak er-xotin o'z roziligini erkin ifoda etish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksining 15-moddasining 2-qismiga 2013 yil 1 maydan kiritilgan qo'shimchaga muvofiq Respublikamizda nikoh yoshi ayollar uchun – 17 yosh, erkaklar uchun – 18 yosh qilib belgilangan. Uzrli sabablar bo'lganda alo hida hollarda (homiladorlik, bola tug'ilishi, voyaga yetmagan shaxsning to'la muomalaga layoqatli deb ehlon qilinishi (emansipatsiya) nikohga kirishni hoxlovchilarning iltimosiga ko'ra niko h davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan joydagi tuman, sha har hokimi niko h yoshini ko'pi bilan bir yilga kamaytirishi mumkin.

Nikoh yoshi turli davlatlarning qonunchiligida turlicha qilib belgilangan. Bolgariyada – erkaklar va ayollarning nikohga kirish yoshlari qat'iy qilib 18 yosh, Angliyada – erkaklar va ayollar uchun nikoh yoshi umumiy qilib 16 yosh, Fransiya va Vengriyada – erkaklar uchun 18 yosh, ayollar uchun 16 yosh, Pol'shada – 21 va 18 yosh, Yaponiyada – 18 va 16 yosh, Gruziyada – 17 va 16 yosh, Ukraina va Turkmanistonda – 18 va 17 yosh, AQSHning turli shtatlarida – nikoh yoshi 16 yoshdan 21 yoshgacha qilib belgilangan.

Niko hlanuvchi shaxslar niko hga kirishlari uchun albatta ular tibbiy ko'rikdan o'tishlari shart va lozimdir. Tibbiy ko'rikdan o'tish O'zbekiton Respublikasi Vazirlar Ma hkamasining 2003 yil 25 avgustdagi 355-sonli "Niko hlanuvchi shaxslarni tibbiy ko'riklan o'tkazish to'g'risida"gi Qarori, Oila kodeksining 17-moddasiga muvofiq amalga oshirililadi.

Niko hlanuvchilar quyidagi kasalliklar bo'yicha tibbiy ko'riklan o'tishlari kerak.

1. Ru hiy kasalliklar;
2. Narkologik kasalliklar;
3. O'pka kasalliklari;
4. Teri tanosil kasalliklari;
5. OITS kasalligi.

Oila kodeksining 17-modda 2-qismiga ham kiritilgan o'zgartishga ko'ra, niko hlanuvchi shaxslar ellik yoshdan oshgan bo'lsa, shuningdek ushbu Kodeks 13-moddasining beshinchi qismida ko'rsatilgan alo hida hollar mavjud bo'lganda tibbiy ko'rikdan o'z roziligi bilan o'tkazilishi belgilanib qo'yildi.

Tibbiy ko'rikdan o'tish muddati nikohlanuvchi shaxslar tibbiy muassasiga murojaat qilgan kundan boshab ikki haftadan oshmasligi kerak. Agar tibbiy ko'rikdan o'tish hajmi, tartibi buzilib nikoh tuzilsa, bunday nikoh sud tartibida haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Yuqorida sanab o'tilgan shartlar buzilib nikoh tuzilgan taqdirdagina, nikoh haqiqiy emas deb topilishi uchun asos bo'ladi.

Nikoh tuzish uchun monelik qiladigan holatlar – bu nikoh tuzish uchun to'sqinlik qiladigan yoki qonunga zid bo'lgan holatlardir.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksida nikoh tuzish shartlari bilan bir qatorda nikoh tuzishga monelik qiluvchi holatlar ham ko'rsatilgan. Oila kodeksining 16-moddasiga muvofiq, nikohga kiruvchilardan loaqal bittasi ro'yxatga olingan boshqa nikohda turgan shaxslar o'rtasida nikoh tuzishga yo'l qo'yilmaydi.

Nikoh munosabatiga kiruvchi shaxslardan biri ilgari ro'yxatga olingan nikohda turgan bo'lsa, u yangi nikohga kirish uchun avvalgi nikohning tugatilganligini asoslovchi hujjatlarni (nikoh tugatilganligi to'g'risida guvoohnoma, er (xotin) ning vafoti to'g'risidagi guvoohnoma, nikohni haqiqiy emas deb topish haqidagi sudning hal qiluv qarori) taqdim etishi shart.

Bundan tashqari nikohdan o'tishda uni man etadigan holatlardan biri, nikoh tuzuvchilarning yaqin qarindoshligidadir. Yaqin qarindoshlar o'rtasidagi nikoh tuzishni qonun yo'li bilan taqiqlash ahloqiy hamda biologik nuqtai-nazardan tibbiyot fani yutuqlari va xulosalariga asoslanadi. Yaqin qarindoshlar o'rtasida nikoh tuzishga yo'l qo'yilmasligi jamiyatning umumqabul qilingan talablaridan biridir. Qarindoshlar o'rtasida tuziladigan nikohni taqiqlash chegarasi turli davlatlarda turlicha qilib belgilangan. Masalan, Bolgariyada tug'ilganlikning to'rtinchi pog'onasigacha bo'lgan yaqin qarindoshlar o'rtasida nikoh tuzish taqiqlanadi. SHveysariya va Fransiyada farzandlikka oluvchilar va farzandlikka olinganlar o'rtasidagi nikoh taqiqlanadi. Germaniyada esa farzandlikka oluvchilar va farzandlikka olinganlar o'rtasida nikoh tuzilsa, farzandlikka olish munosabatlari tugatiladi.

Oila kodeksida haqiqiy bo'lmagan nikoh tushunchasi berilgan. Unda belgilangan shartlarning buzilishi sud tomonidan nikohni haqiqiy emas deb topish uchun asos bo'lishi mumkin.

Yuridik adabiyotlarda nikohning haqiqiy emasligi, nikoh tuzish shartlarining buzilishidan kelib chiqadigan huquqiy oqibatdir, – deb ko'rsatiladi.

Haqiqiy bo'lmagan nikoh faqat oila-huquqiy sanksiyagina emas, eng avvalo, nikohning haqiqiy emasligi nomuvofiq oqibatlar kelib chiqqanda qo'llaniladigan huquqiy sanksiyadir.

Nikohni qayd etishga huquqi bo'lgan FHDYo organlarida qayd etilgan har bir nikoh qonuniy tuzilgan nikoh hisoblanadi.

Oila kodeksida nikohni haqiqiy emas deb topish asoslari haqida mukammal tushuncha berilgan. Quyidagi hollarda qayd etilgan nikoh haqiqiy emas deb topiladi:

- nikoh tuzish ixtiyoriyligining buzilishi (OKning 14-moddasi);
- nikoh yoshining buzilishi (OKning 15-moddasi);
- yakka nikohlilik tamoyilining buzilishi (OKning 16-moddasi);
- nasl-nasab shajarasi bo'yicha to'g'ri tutashgan qarindoshlar o'rtasida, qaynab o'tgan va o'gay aka-ukalar bilan opa-singillar o'rtasida tuzilganda (OKning 16-moddasi);
- muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxs bilan tuzilganda (OKning 16-moddasi);
- majburlab tuzilgan nikohni haqiqiy emas deb topish;
- soxta nikoh, ya'ni oila qurish maqsadini ko'zlamay tuzilgan nikoh (OKning 54-moddasi);
- farzandlikka olgan shaxs bilan farzandlikka olingan shaxslar o'rtasida tuzilganda (OKning 16-moddasi);
- nikohlanuvchi shaxslardan biri tanosil kasalligi yoki OITS kasalligiga chalinganligini boshqasidan yashirgan bo'lsa, shu shaxs bilan tuzilgan nikoh.

Nikohni haqiqiy emas deb topish tomonlarga avvalgi huquqiy holati qaytarib berilishini bildiradi. Aniqrog'i, qonunga asosan nikoh haqiqiy emas deb topilganda, tomonlar uchun hech qanday huquq va majburiyatlar keltirib chiqarmaydi.

“Nikoh quyidagi hollarda haqiqiy emas deb topiladi:

Oila kodeksining 14-16 moddalari buzilgan taqdirda, shuningdek soʻz nikoh, yaʼni er-xotin yoki ulardan biri oila qurish maqsadini koʻzlamay tuzilgan nikoh haqiqiy emas deb topiladi.

Oila kodeksining 49-moddasiga qoʻshimcha va oʻzgartishlar kiritilib, quyidagi tahrirda bayon etildi:

soxta nikoh tuzilganda, yaʼni er-xotin yoki ulardan biri oila qurish maqsadini koʻzlamay nikoh qayd qildirganda;

nikohlanuvchi shaxslardan biri tanosil kasalligi yoki odamning immun tanqisligi virusi (OIV kasalligi) borligini ikkinchisidan yashirganda, agar ikkinchi sudga shunday talab bilan murojaat etsa¹⁰.

Oila kodeksining 53-moddasiga kiritilgan qoʻshimchaga muvofiq majburlanib tuzilgan nikoh jabrlanuvchi (uning qonuniy vakillari) yoki prokurorning arizasi boʻyicha haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Nikoh tuzish tartibi va shartlari Oʻzbekiston Respublikasining Oila kodeksi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 12-apreldagi 171-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish qoidalari" bilan tartibga solinadi.

2-§. Nikohni haqiqiy emas deb topish asoslari va shartlari

Nikoh tuzish ixtiyoriyligining buzilishi. Nikoh nikohlanuvchi har ikki shaxsning erkin oʻzaro roziligi asosida tuzilishi kerak. Rozilik oʻzga (ota-onalar, qarindosh, mansabdor shaxslar)larni majbur etishi yoki aldash oqibatida berilgan boʻlsa, ixtiyoriylik tamoyili buzilgani uchun bunday nikoh haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Nikoh tuzishda ixtiyoriylik shartining buzilishi faqat nikohni haqiqiy emas deb topishgagina emas, balki jinoiy javobgarlikka sabab boʻluvchi holatlar keltirib chiqarishi mumkin. Oʻzbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 133-moddasiga binoan, ayolni erga tegishga, nikohda yashashni davom ettirishni majbur qilish yoxud ayolning erkiga xilof ravishda u bilan nikohda boʻlish uchun oʻgʻirlash, shuningdek, ayolning erga tegishiga toʻsqinlik qilish eng kam oylik

¹⁰ Oʻzbekiston Respublikasi Oila kodeksining 2007-yil 6 apreldagi tahririda. //Xalq soʻzi, 2007-yil, 7 aprel

ning yigirma besh baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha ahloq
zotlash ishlari yoxud olti oygacha qamoq bilan yoki uch yilgacha ozodlikdan
ahrum etish bilan jazolanadi.

Nikoh yoshi qoidasining buzilishi. Oila kodeksining 51-moddasiga asosan,
nikoh yoshiga yetmagan shaxs bilan tuzilgan nikoh hali nikoh yoshiga yetmay,
nikohga kirgan shaxsning manfaatlari talab qilingan hollarda haqiqiy emas deb
topilishi mumkin.

Bir qator xorijiy mamlakatlarda o'rnatilgan qonunchilikni buzib tuzilgan
nikoh mutloq haqiqiy bo'lmagan, ya'ni nizoli nikoh bo'lib hisoblanadi. Nikoh
yoshiga yetmagan shaxs bilan tuzilgan nikoh Fransiya va Angliyada mutloq
haqiqiy emas deb, AQSHning ko'pchilik shtatlarida esa nizoli nikoh deb topiladi¹¹.

Sud nikoh yoshiga yetmagan shaxs bilan tuzilgan nikohni haqiqiy emas deb
topishda, asosan, nikoh yoshiga yetmay nikohga kirgan shaxsning manfaatlarini
talab qilish uchun zarur bo'lgan holda, SHunga ko'ra, nikoh yoshiga yetmagan shaxsning manfaatlarini
talab qilgan holdagina nikoh haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Bunday nikohni
haqiqiy emas deb topishni nikoh yoshiga yetmay nikohga kirgan shaxs, uning ota-
onasi yoki homiysi, shuningdek vasiylik va homiylik organi hamda prokuror talab
qilishga haqli.

Agar nikoh yoshiga yetmay nikohga kirgan shaxsning nikohini haqiqiy emas
deb topish haqidagi ish sudda ko'rilguniga qadar u shaxs nikoh yoshiga yetgan
bo'lsa, nikoh faqat uning talabi bilangina haqiqiy emas deb topilishi mumkin.
chunki nikoh yoshiga yetish bilan nikohni tuzish davrida yo'l qo'yilgan nuqson
uzatib o'tilgan hisoblanadi.

Yakka nikohlilik tamoyilining buzilishi. Bunday holat amaliyotda boshqa
holatlarga qaraganda ko'p uchraydi. Faqat yakka nikohda bo'lishlik, ahloq-odob
normalari talablariga rioya qilishlik har tomonlama mustahkam oila qurish
konini beradi. Oila kodeksida belgilab qo'yilganidek, har bir nikohga kiruvchi
shaxsning faqat yakka nikohda bo'lib, boshqa nikohda bo'lmasligini talab etadi.
U talab jamiyatdagi ahloq-odob normalaridan kelib chiqadi.

¹¹ Mulliflar jamoasi. Xalqaro xususiy huquq. -T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi. 2002.-221 b.

qonunda belgilangan shartlarni buzib farzandlikka olingan bo'lsa, u haqiqiy e deb topilishi mumkin.

Agar nikohlanuvchi shaxslardan biri tanosil kasalligi yoki orttirilgan o immuniteti taqchilligi sindromi (OITS) borligini boshqasidan yashirgan bo'lsa, shaxs (ya'ni, aldangan shaxs) nikohni haqiqiy emas deb topishni talab qilib, su murojaat qilishga haqlidir.

Nikohlanuvchilardan birida bunday kasallikning borligi emas, balki niko o'tishda bu kasallikni boshqasidan yashirganligi yuridik ahamiyatga ega.

Nikohni haqiqiy emas deb topish sud tartibida amalga oshiriladi. Bun munosabatlardan kelib chiqadigan talablarga nisbatan da'vo muddati jo qilinmaydi.

Nikohni haqiqiy emas deb topish to'g'risida sudda da'vo qo'zg'atishga h bo'lgan shaxslar doirasi qonunda belgilangan.

Nikoh yoshiga yetmasdan nikoh tuzilganda da'vo qo'zg'atishga quyid shaxslar haqlidirlar:

- voyaga yetmagan er (xotin);
- voyaga yetmagan shaxsning ota-onasi yoki ularning o'rnini bosuv shaxslar;

- vasiylik va homiylik organi;

- prokuror.

Nikoh tuzishda ixtiyoriylik sharti buzilganda:

- er (xotin), ya'ni majburlash kimga nisbatan qo'llanilgan bo'lsa;

- prokuror.

Yakka nikohlilik tamoyilining buzilishida:

- vijdonli er (xotin);

- ilgari nikohdagi eri (xotini);

- prokuror.

Qon-qarindoshlik va farzandlikka olish qoidalari buzib nikoh tuzilganda:

- er-xotindan biri;

- prokuror.

Nikoh ruhiy kasal yoki aqli zaif shaxs bilan tuzilganda:

- muomalaga layoqatli er (xotin);
- muomalaga layoqatsiz er (xotin) ning ota-onasi, vasiysi;
- prokuror.

Er-xotindan biri o'zida tanosil va OITS kasalligi borligini boshqasidan
elimgan bo'lsa, nikohni haqiqiy emas deb topish to'g'risida da'vo qo'zg'atishga
donli er yoki xotin haqlidir.

Nikohni haqiqiy emas deb topish bo'yicha ko'riladigan ish nikohdan
ajralishdan ishning ko'rilish tartibi bo'yicha ham farq qiladi.

Nikohni haqiqiy emas deb topish to'g'risida er-xotinlarning o'zlari (yoki
er-xotindan biri), shuningdek bundan manfaatdor bo'lgan shaxslar bir qator asoslarga
asoslanib da'vo qilishlari mumkin.

Bu belgi orqali nikohni haqiqiy emas deb topish nikohdan ajralishdan farq
qiladi. Bundan tashqari nikohni haqiqiy emas deb topish er va xotinning tiriklik
vaqti hamda (nikohdan ajralishdan farq qilib) ularning vafotidan so'ng (ayniqsa,
er-xotinlarning da'voning maqsadi meros yoki pensiya olish bo'lsa) yo'l qo'yiladi.

Nikohni haqiqiy emas deb topish haqida sud chiqargan hal qiluv qarori
qabul bo'lgan kungacha kuchga kirgach, o'n kun ichida uning ko'chirilgan nusxasi nikoh
tuzilgan joydagi FHDYo organiga yuboriladi¹².

Oila kodeksi nikohni haqiqiy emas deb topishning aniq huquqiy oqibatlarini
belgilab beradi.

Oila kodeksining 55-moddasiga binoan sud tomonidan haqiqiy emas deb
topilgan nikoh tuzilgan vaqtdan boshlab haqiqiy emas deb hisoblanadi.

Nikohni haqiqiy emas deb topishning oqibati shaxsiy va mulkiy huquqlardan
ajralish bo'ladi.

Insofli er (xotin) nikoh haqiqiy emas deb topilganda, nikoh tuzilish davlat
tuzilishiga olingan vaqtda tanlangan familiyasini saqlab qolishga haqlidir.

Nikohni haqiqiy emas deb topilgan shaxslarning mulkiy huquqiy
oqibatlari Fuqarolik kodeksi bilan tartibga solinadi.

Nikohning haqiqiy emas deb topilishi shunday nikohdan tug'ilgan nikoh haqiqiy emas deb topilgan kundan keyin uch yuz kun ichida tug'ilgan bolalarning huquqlariga ta'sir qilmaydi.

Haqiqiy bo'lmagan nikohning vujudga kelmagan nikohdan farqini bilish kerak.

Nikoh tuzish uchun belgilangan tartib buzilib, nikoh qayd etilsa, bunday nikoh vujudga kelmagan nikoh hisoblanadi hamda uning vujudga kelganligi haqiqiy emasligi sud tomonidan belgilanadi. Ariza berilganidan so'ng bir oltin muddatga rioya qilmaslik huquqi bo'lmagan shaxs tomonidan nikohni rasmilashtirish va boshqalar. U tuzilgan vaqtdan boshlab nikoh tuzuvchilarning hech qanday huquq va majburiyatlarni vujudga keltirmaydi. Masalan, nikoh tuzuvchi er-xotindan birining ishtirokisiz, ariza berganidan so'ng bir oltin muddatga rioya qilmaslik nikohni rasmilashtirishga huquqi bo'lmagan shaxs tomonidan nikohni qayd etish va boshqalar.

Nazorat savollari:

1. Nikoh tushunchasi, tuzish tartibi va shartlari qanday?
2. Nikoh tuzishga monelik qiladigan holatlar nimalardan iborat?
3. Nikohni haqiqiy emas deb topish asoslari va shartlari qanday?
4. Nikohni haqiqiy emas deb topishning huquqiy oqibatlari.

4-BOB. ER-XOTINNING SHAXSIY HUQUQ MAJBURIYATLARI.

1-§. Er-xotinning shaxsiy huquq va majburiyatlari tushunchasi

Keyingi paytlarda yurtimizda kechayotgan islohotlar oila masalasini ham o'z ichiga olib chetlab o'tmadi.

Chunki oila – davlat va jamiyat tayanchi. Davlat siyosatining har qanday yo'nalishi oila bilan bog'liq, ya'ni oilada kelajak avlod tug'iladi, shakllanadi va kamol topadi. SHu jihatdan barcha oilani qadrlaydi, uning sog'lomligi va tinchligini, farovonligini ta'minlashga harakat qiladi. Barcha millat va xalqlar uchun oila ichida oilani muqaddas, buyuk va e'zozli qadriyat deb bilguvchi davlat – O'zbekistondir.

Chunki o'zbek oilasining o'ziga xos odatlari bor, jumladan, bolajonligi, bolaga nom berishi, bolaga alla aytishi, bolani mehr-muhabbat bilan tarbiyalashi va hayoti davomidagi bola tug'ilishi bilan bog'liq ravishda o'tkaziladigan marosimlari va boshqalar hisoblanadi. Er-xotin o'rtasidagi o'zaro hurmat, izzat, oilada otaning o'ziga xos o'rni bo'lishi va unga oiladagilarning bo'ysunishi yanada diqqatga sazovordir.

Zero, muhtaram Yurtboshimiz "Kelajak avlod haqida qayg'urish, sog'lom, barkamol naslni tarbiyalab yetishtirishga intilish bizning milliy xususiyatimizdir. Bu muqaddas zaminda yashayotgan har qaysi inson o'z farzandlarining baxt-kamolati, fazlu-kamolini ko'rish uchun butun hayoti davomida kurashadi, mehnat qiladi, o'zini ayamaydi"¹, deb bejiz aytmagan.

Chunki oila har bir fuqaroga mas'uliyat hissini yuklaydi. Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi munosabatlarni vujudga keltiradi va shakllantiradi.

Odatda, oilaning asosini nikoh tashkil etadi. Mana shu nikoh orqali er-xotinlik huquq va majburiyatlari vujudga keladi.

Jumladan, bu haqda amaldagi Oila kodeksining 18-moddasida "Nikoh HUKUMATI organlarida ro'yxatga olingan paytdan boshlab nikohni tuzganlar er-xotin deb hisoblanadilar va shu paytdan e'tiboran ular o'rtasida er-xotinlik huquq va majburiyatlari vujudga keladi" – deyilgan².

Erkaklar va ayollarning teng huquqliligi to'g'risidagi Konstitusiyaviy tamoyil oilaviy munosabatlarda ham belgilangan bo'lib, unda er va xotin teng ravishda huquq va majburiyatlarga egaligi ko'rsatilgan.

Nikoh ittifoqining tabiiy natijasi oila qurish, farzandlarni birgalikda tarbiyalashdir. Modomiki, shunday ekan, bolaning nasabini, ota-onasining kimligini, kimga qon-qarindosh bo'lishini belgilash muhim huquqiy ahamiyatga ega. Chunki qonun bolaning nasabiga qarab, ota-onalar bilan ularning farzandlari o'rtasida muayyan huquqlarni bog'laydi hamda bir-biriga nisbatan muayyan burchlar yuklaydi.

¹ Karimov. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: O'zbekiston.1997.-

² O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. –T.: Adolat. 1998.

Ota-onalar o'z farzandlarini moddiy va ma'naviy jihatdan tarbiyalash farzandlar voyaga yetganda esa ular mehnatga layoqatsiz hamda yordamga muhtoj ota-onalariga mehribon bo'lib, ularni o'z qaramog'iga olishga burchli bo'ladi.

Mamlakatimizda ota-onalar zimmasiga o'z bolalariga to'g'ri tarbiya berish ularni Vatanga sadoqatli, davlat, jamoat burchiga nisbatan vijdonli munosabatlarda bo'lish, jamiyat qoidalarini hurmat qilish ruhida tarbiyalash yuzasidan juda muhim mas'uliyatli burchlar yuklagan.

Ota-onalar o'z bolalariga nisbatan teng huquq va burchlarga egadirlar. Ularning o'z bolalariga nisbatan huquq va burchlari bola tug'ilishi bilan oq paydo bo'ladi.

Ota-onaning shaxsiy huquqlariga bolaga ism berish, familiyasini belgilash, tarbiyalash, turar joyini belgilash, o'qitish, bolaning manfaatlarini himoya qilish kabilar kiradi.

Oilaning mustahkam bo'lishi esa er-xotinlar o'rtasidagi munosabatning mustahkam va barqarorligiga bog'liq bo'ladi.

Er-xotinlar o'rtasidagi huquq va majburiyatlar o'z mazmuniga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- shaxsiy huquq va majburiyatlar;
- mulkiy huquq va majburiyatlar.

Nikoh davomida ular doimiy ravishda bir-birini to'ldirib boraveradi.

Oila kodeksining 19-moddasiga binoan, mulkiy va shaxsiy huquq va majburiyatlarni amalga oshirishda er-xotinlar teng huquq va majburiyatlarga egalik qiladilar va foydalanadilar.

Nikohi qonunda ko'rsatilgan tartibda rasmiylashtirilmasdan birgacha yashaganlik holatlarida yoki nikohi haqiqiy emas deb topilgan holatlarda ularning shaxsiy huquq va majburiyatlari Oila kodeksi normalari bilan emas, balki umumiy tartibda Fuqarolik kodeksi normalari bilan tartibga solinadi.

2-§. Er-xotinlar shaxsiy huquq va majburiyatlarining turlari

Oilaviy munosabatlarda er-xotinning shaxsiy huquq va majburiyatlariga quyidagilar kiradi:

- **familiya tanlash.** Ya'ni, Oila kodeksining 20-moddasiga binoan, nikoh tuzish vaqtida er va xotin o'z xohishi bilan eri yoki xotining familiyasini umumiy familiya qilib tanlashi yoki ularning har biri nikohgacha bo'lgan o'z familiyasini saqlab qolishi mumkin. Er va xotindan birining o'z familiyasini o'zgartirishi boshqasining ham familiyasi o'zgarishiga olib kelmaydi;

- **mashg'ulot turi va kasb tanlash.** O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 46-moddasiga hamda Oila kodeksining 19-moddasiga ko'ra, Xotin-qizlar va erkaklar teng huquqlidirlar. Bu hol Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi talablariga ham to'la mos keladi. Mashg'ulot turi va kasb tanlash shaxsning o'z erk-irodasi bilan bog'liq bo'lib, u er (xotin) dan har birining Mehnat qonunchiligida belgilangan malaka, ma'lumot va kasb tayyorgarligiga ega bo'lishi bilan uzviy bog'liqdir.

- **turar joy tanlash.** Professor F.M.Otaxo'jaevning ta'qidlashicha, nikohda bo'lish aslo er-xotinning birga turish majburiyatini vujudga keltirmaydi. Bundan tashqari, er-xotindan birortasining, ikkinchi tomon uchun ham, agar bu unga rozi bo'lmasa, shunday huquqiy oqibatni vujudga keltirmaydi¹³. Fuqarolik qonunchiligiga ko'ra, 14 yoshga to'lmagan voyaga yetmaganlarning (kichik yoshdagi bolalarning) yoki vasiylikda bo'lgan fuqarolarning qonuniy vakillari – ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki vasiylari yashaydigan joy voyaga yetmaganlar yoki vasiylikda bo'lgan fuqarolarning yashash joyi ham hisoblanadi.

- **bolalar tarbiyasi bilan shug'ullanish.** Oilaviy-huquqiy munosabatlar yuqorida ta'kidlaganimizdek, davomiy munosabatlar hisoblanadi. Oila a'zosi hisoblanagan voyaga yetmagan bolalar ota-onasidan ta'lim, tarbiya olish huquqi egadirlar. Ushbu holat, ota hamda onaga teng ravishda huquq hamda majburiyatlarni yuklaydi. Har bir ota-ona farzandlarining munosib kamol topishlari, elga qo'shilishlari uchun mas'uldirlar.

¹³ F.M.Otaxo'jaev. O'zbekiston Respublikasining Oila huquqi. -T.:TDYuI. 2005. -125 b.

- **turmush masalalarini birgalikda hal etish va boshqalar.** Ya'ni, oilaviy masalalarda uchraydigan uy-ro'zg'or yumushlari, oilaning byudjetini shakllantirish va tasarruf qilishda, shuningdek, qarindosh-urug'chilik, qayin-bo'yinchilik munosabatlarida, to'y-ma`rakalarni bamaslahat o'tkazishda, mahalliy urf-odat va ana`analarga hamda umuminsoniy qadriyatlarga suyangan holda amalga oshirish nazarda tutiladi.

Yuqoridagi huquq va majburiyatlarni birgalikda amalga oshirish er-xotinlikning mazmun-mohiyatini belgilaydi. Odatda, shaxsiy huquq va majburiyatlarning ba`zilari, ya'ni familiya, kasb-kor, turar joyga egalik masalalar fuqaro bilan chambarchas bog'liq va u nikohgacha vujudga kelgan bo'lib, shu o'zgarmagan holda davom etishi ham mumkin. SHuning uchun shaxsiy huquq va majburiyatlar oilaviy munosabatlarda mulkiy munosabatlarga nisbatan belgilovchi rol o'ynaydi.

Nazorat savollari:

1.Konstitusiyaviy shaxsiy huquq va majburiyatlar hamda oilaviy shaxsiy huquq va majburiyatlar: ularning birligi va o'ziga xosligi.

2.Er-xotinning shaxsiy huquq va majburiyatlariga nimalar kiradi?

3.Er-xotinning familiya tanlashdagi huquqlari nimalardan iborat?

4.Er-xotinning kasb, turar-joy, mashg'ulot turini erkin tanlash huquqlari qanday amalga oshiriladi?

5-BOB. ER-XOTINNING MULKIY HUQUQ VA MAJBURIYATLARI

1-§. Er-xotinning mulkiy huquq va majburiyatlari tushunchasi

O'zbekiston Respublikasi mustaqillik yillari davomida ijtimoiy munosabatlarning turli sohalarini huquqiy jihatdan tartibga solish borasida bir qancha yutuqlarga erishdi. SHu jumladan, oilaviy munosabatlar sobiq Ittifoq davrida ham huquqiy tartibga solinib kelingan. Lekin oilaviy munosabatlardagi ko'pchilik holatlarga yetarlicha e'tibor berilmagan. Mustaqil O'zbekiston Respublikasining oilaviy munosabatlarni tartibga solish borasidagi Oila kodeksi bu masalalarni ham o'z ichiga olgan. Er-xotinlarning mulkiy huquq va majburiyatlari

shaxsiy huquq va majburiyatlari bilan bir vaqtning o'zida vujudga keladi. Er-xotinning mulkiy huquq va majburiyatlari ikki asosda: ya'ni, qonun va shartnoma asosida vujudga keladi. Qonun asosida vujudga keladigan er-xotinning mulkiy huquqlarini, quyidagicha tasniflaymiz:

- er-xotinning birgalikdagi umumiy mulki;
- er-xotinning har birining xususiy mulki;
- er-xotinning shaxsiy foydalanishdagi mulki;
- er-xotinning o'zaro aliment majburiyatlari.

Er-xotinning har birining mulki ham mavjud. Bular ham o'z navbatida ikki turga bo'linadi:

Oilaviy munosabatlarda ko'p uchrab turadigan mulkiy masalalar bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni tartibga solish muhim vazifadir. SHuning uchun ham Oila kodeksida er-xotinning mulkiy huquq va majburiyatlari atroflicha yoritib berilgan.

2-§. Er-xotinning xususiy va umumiy mulki

Er-xotinning mulklari o'z navbatida quyidagilarga bo'linadi:

1. Xususiy mulk, ya'ni er yoki xotindan faqat bittasiga tegishli bo'lgan va u tomonidan tasarruf etiladigan mulkidir. Unga quyidagilar kiradi: er (xotin) ning ulkoha qadar faqat o'ziga tegishli bo'lgan mulki (masalan, uy, uy jihozlari, imonatga qo'yilgan pul, qimmatbaho qog'ozlar va boshqalar).

O'zbekiston Respublikasining "Mulchilik to'g'risida"gi qonuni va FKning 164-moddasida belgilanishicha, mulkdor o'ziga tegishli mol-mulkka o'z ixtiyoriga ko'ra, o'z xohishi va manfaatlarini ko'zlab egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. SHu ma'noda mulkdor o'z mulkiga bo'lgan huquqlarini ixtiyoriy ravishda, o'z xohishiga ko'ra amalga oshiradi. Mulkdorning o'z xohishi deganda, uning o'z erki, irodasi bilan o'z manfaatlarini ko'zlab, birovning (uchinchi shaxslarning) tazyiqsiz, g'ayrihuquqiy ta'sirisiz harakat qilishi nazarda tutiladi. Agar mulkdorga nisbatan bunday holatda zo'rlik, tazyiq ko'rsatilgan bo'lsa, qonun mulkdorning xohish-irodasi erkin amalga oshirilishini kafolatlaydi va muhofaza

qiladi. Ayni vaqtda mulkdorning o'z xohishiga ko'ra ish tutishi qonun, insof va adolat doirasida amalga oshirilishi lozim.

Mulkdorning mulkiy huquqini o'z xohishiga ko'ra amalga oshirishda uning manfaati yotadi. Bu manfaat bevosita uning o'ziga, yaqinlariga yoki boshqalarga taalluqli bo'lishi mumkin. Mulkdorning o'zi xohishiga ko'ra yoki manfaatiga zararlashda mulkiy bitimlar tuzishiga majbur qilish, umumiy qoida bo'yicha bunday bitimlar haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi.

2. Umumiy mulk, ya'ni er va xotinning birgalikdagi umumiy mol-mulki nikohdagi hayoti davrida topilgan mol-mulk tashkil qiladi. Bulardan tashqari er va xotin o'rtasida qarzlilar mavjud bo'lishi mumkin, bular ham ikki turga bo'linib umumiy qarzlilar va shaxsiy qarzlilar bo'lishi mumkin. SHaxsiy qarzlilar: zarar keltirish natijasida; aliment majburiyatidan, mehnat huquqiy munosabatlaridan kelib chiqqan majburiyatlardan iborat bo'lishi mumkin.

SHuningdek, shaxsiy qarzlilar er-xotindan bittasining nikoh tuzilgunga qadar majburiyati yuzasidan kelib chiqib, o'z shaxsiy ehtiyojlarini qondirish uchun olgan qarzlilaridir. Umumiy qarzlilar esa ularning ikkalasi ishtirok etib olgan qarzlilar bo'lib hisoblanadi.

Mulkiy munosabatlar er-xotinlar o'rtasida har doim ham barqaror kechavermaydi. Ko'pgina hollarda sud yo'li bilan himoya qilinishiga to'g'ri keladi. Oila kodeksining 23-moddasiga ko'ra er va xotinning nikoh davomida orttirgan mol-mulkilari, shuningdek nikoh qayd etilgunga qadar, bo'lajak er-xotinning umumiy mablag'lari hisobiga olingan mol-mulkilari, agar qonun yoki nikoh shartnomasida boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, ularning birgalikdagi umumiy mulki hisoblanadi.

Nikoh qayd etilgunga qadar, bo'lajak er-xotinning umumiy mablag'lar hisobiga olingan mol-mulkilari degan tushuncha Oila kodeksida yangilik sifatida kiritildi. Buning ahamiyatli tomoni shundaki, bizning o'zbek an'analarimizda ko'ra, qolaversa bozor sharoitida yoshlarning ota-onalari yoki o'zlari birgalikda o'rtada ko'char va ko'chmas mulklar xarid qilishadi. Mazkur qoida mana shunday holatlarda keyinchalik kelib chiqadigan nizolarning oldini olishga xizmat qiladi.

SHuningdek, er-xotinga to'y munosabati bilan berilgan sovg'alar yoki to'ydan keyingi marosimlarda berilgan sovg'alar, agar ular umumiy foydalanish buyumlaridan iborat bo'lsa, er-xotinning birgalikdagi umumiy mulki tarkibiga kiradi. Bu masalaga alohida e'tibor berilgan. Mulk bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarda er va xotinning huquqlari, ularning majburiyatlari, mulkdan foydalanish tartibi, er va xotinning umumiy va xususiy mulki bilan bog'liq masalalar Oila kodeksida o'z o'rnini topgan.

Er va xotinning mulkiy munosabatlarini ko'rib chiqishda, albatta mulk va mulk huquqi hamda mulk bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarga alohida to'xtalib o'tish lozim.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillika erishgandan keyin amalga oshirilgan va oshirilayotgan islohotlarning asosiylaridan, bu mulk munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan tadbirlardir. Mulk bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarga Prezidentimiz I Karimov asarlarida katta e'tibor berilganligini ko'rish mumkin.

Prezidentimiz o'z asarlarida asosiy maqsadimiz bo'lmish bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tishda mulkiy munosabatlar asosiy o'rin egallaydi, deb ta'kidlaydi. SHuningdek, bu munosabatlarni tartibga solish va rivojlantirish zarurligini bildirib o'tadilar.

Mulk va mulk bilan bog'liq munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi chiqargan hujjatlar bilan, shuningdek boshqa qonunosti normativ aktlari bilan ham tartibga solinib turiladi. Bu o'rinda "O'zbekiston Respublikasida Mulkchilik to'g'risida"gi, "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi va boshqa qonunlar, shuningdek O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, Oila kodeksi kabilarni ko'rsatish mumkin.

Mulk egalari huquqlarining davlat yo'li bilan himoya qilinishini ta'minlash himda boshqa mulkchilik shakllarining huquqiy tengligini qaror toptirish shu masalada insonning mulkdan begonalashtirilganiga barham berish lozim va shart¹⁴, – deb ta'kidlagan Prezident I.A.Karimov.

¹⁴ I.A. Karimov. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. –T.: O'zbekiston. 1992. –18 b.

Mulking tegishliligi mulkiy huquq bilan belgilanadi. Mulk huquqi shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z hohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek o'zining mulk huquqini kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidan iboratdir. Mulk huquqi muddatsizdir¹⁵.

Mulk bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar nafaqat mulkiy huquqni vujudga keltiradi, balki shu bilan birga mulkiy majburiyatlarni ham keltirib chiqaradi.

Majburiyat-fuqarolik huquqiy munosabati bo'lib, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatni amalga oshirishga, chunonchi mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, xizmat ko'rsatish, pul to'lash va hokazo muayyan harakatdan o'zini saqlashga majbur bo'ladi, kreditor esa qarzdordan o'zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega bo'ladi.

Mulkiy huquqlar doirasida oilaviy mulkning o'rnini belgilash, bunda ayniqsa, oilaviy mulkning tarkibiy qismi hisoblangan er-xotin mol-mulking huquqiy maqomi, ularning o'zaro mulkiy huquq va majburiyatlarini aniqlash lozim bo'ladi.

3-§. Er-xotinning mulkiy huquqlari bo'yicha javobgarligi

Er-xotinning mulkiy munosabatlari yangi Oila kodeksida bir qator o'zgarishlar bilan ilgari suriladi. Kodeksda er-xotin o'rtasidagi mulkiy munosabatlar ikki guruhga bo'lingan. Bular quyidagilar:

- er-xotinning mulkiy-huquqiy munosabatlari;
- er-xotinning aliment bilan bog'liq huquqiy munosabatlari.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 5-bobi er-xotinning qonuniy rejimi bilan belgilanuvchi mulklar va shartnomaviy rejim bilan belgilanuvchi mulklarni o'z ichiga oluvchi normalarda tashkil topgan er-xotinning mulkiy-huquqiy munosabatlarini belgilab beradi.

Qonuniy rejim deganda, er-xotinning birgalikdagi mulklari rejim tushuniladi. Birgalikdagi mulkni er-xotinning nikoh davrida topilgan va ularning

¹⁵ I.A. Karimov. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. -T.: O'zbekiston. 1995. -32-33 b.

bu qaysisi egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish borasidagi teng bo'lgan mulklar tushuniladi. Bunda mulk kimning nomida ekanligi ahamiyatga ega emas.

Umumiy mulkka nisbatan har ikki tomon, garchi ulardan biri mol-mulk topishda biron joyda ishlamay, uy ishlari bilan mashg'ul bo'lgan, farzandlarini tarbiyalagan, bemorga qaragan, qari ota-onasining parvarishi bilan shug'ullangan bo'lsa ham, teng huquqli hisoblanadilar. Bu holat ko'proq ayollarda uchraydi.

Er-xotin mulkining qonuniy tizimi ko'pchilik er-xotinning qiziqishiga javob beradi. Ayniqsa, erkaklarga nisbatan kam daromadli ekanligida. Bu holatni biz ayollarning ko'pincha farzandlar tarbiyasini, uy ishlarini muhim deb hisoblab, uy yumushlari bilan mashg'ul bo'ladilar. Bunday holatda qonuniy rejim umumiy mulkdagi xotinning hissasini belgilab beradi va uning huquqlarini himoya qiladi.

Ko'pchilik holatlarda voyaga yetmagan farzandlar manfaatlarini yotganda sud er-xotinni sud tartibida ajratayotganida mol-mulkni bo'lishning tenglik tamoyilidan chetga chiqishi mumkin.

Agar er-xotindan biri umumiy mulkni oila manfaatlarini ziyoniga ishlatgan bo'lsa, oilaning umumiy mulkini bo'lish vaqtida uning ulushi kamaytirilishi mumkin. Bunday hollar bir tomonning alkogol ichimliklarga berilishi yoki bo'lmasa giyohvandlik vositalarini suiste'mol qilish uchun ularni sotib olishi, turli o'yin, lotoreya va o'z xobbilariga ishlatilishida namoyon bo'ladi. Ushbu salbiy holatlar oila mulkiga ziyon yetkazadi.

Yuqoridagi holatlarda sud albatta, er yoki xotinga (oila mulkiga ziyon yetkazgan tomonga) nisbatan ko'proq mulkning tegishli bo'lishligini belgilashi lozim. Hozirgi vaqtda jamiyatimizda ko'plab shunday holatlar uchrab turibdi. Ko'pchilik bunday holatlar erlar tomonidan sodir etilmoqda. Er o'zining oilasi oldidagi burchlarini unutib, o'z maishati uchun oilaning mol-mulkini ishlatib yuboradi, oilasining ahvoli bilan hech ham ishi bo'lmaydi va o'z oilasiga ziyon yetkazadi.

Mamlakatdagi yangi iqtisodiy vaziyat bizning hayotimizni o'zgartirib yubordi. Xususiy tadbirkorlik, ishlab chiqarish imkoniyatlari ko'plab ayollarga

erkaklarga nisbatan ko'proq daromad olish imkonii yaratdi. Mamlakatda yetarlicha mol-mulkka ega bo'lgan mulkdorlar paydo bo'ldi.

4-§. Nikoh shartnomasi tushunchasi va tuzish tartibi

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida er-xotinning faqat rasmiy mulk tartibidan tashqari mulkni shartnomaviy tartibiga ham o'rin berildi. U "nikoh shartnomasi" yoki "nikoh kontrakti" deb yuritiladi¹⁶. Buni bozor iqtisodiyoti tamoyillarini oilaviy munosabatlarga olib kirish deb baholasa ham bo'ladi.

Nikoh shartnomasi er yoki xotinga, shuningdek ularning har ikkisiga ham nikoh shartnomasiga binoan ixtiyoriy va kelishilgan holda nikohda bo'lgan davrlarida yoki ular nikohdan ajratilgan paytlarida o'z mulkiy huquq va majburiyatlarini aniqlab olishlari uchun imkoniyat tug'diradi.

Nikoh shartnomasida odatda fuqarolik huquqida ko'p uchraydigan shartnomalardagi singari majburiyatda shaxslar almashilishiga yo'l qo'yilmaydi¹⁷. Ya'ni, shartnomaning taraflari faqat nikoh munosabatiga kiruvchilar va nikohdagi er-xotinlar bo'lishi mumkin.

SHartnomaning mazmuni er-xotinning mol-mulkka bo'lgan huquq va majburiyatlaridan iborat. Nikoh shartnomasi predmetini ifodalovchi xususiyatlar shartnomada nazarda tutilgan shartlar er-xotin o'rtasida mavjud bo'lgan mulkiy huquqlardan va kelajakda ular tomonidan qo'lga kiritilishi mumkin bo'lgan mol-mulk va mulkiy huquqlardan ham iborat bo'lishi mumkin.

Nikoh shartnomasining yuridik tomondan eng ahamiyatli jihati shundaki, u er-xotin o'rtasida istiqbolda vujudga kelishi mumkin bo'lgan nizolarni sud amaliyotida to'g'ri hal qilinishida yordam beradi. Bizda, ayniqsa, o'zbel oilalaridagi quda-andachilik munosabatlarida asosiy xarajatlar, to'y va to'y bilan bog'liq boshqa munosabatlardagi chiqimlar erkaklar tomoniga tushadi. To'y va to'y oldi xarajatlarni kim ko'taradi? Afsuski, bundayin tubsiz savollar bizning jamiyatimizda tubsizligicha qolib ketmoqda. Nikoh shartnomasining tuzilishi

¹⁶ F.M.Otaxo'jayev. Nikoh shartnomasi.//Xo'jalik va huquq. 1998. №1. -11 b.

¹⁷ O.Oqyulov. Majburiyat yuzasidan kelib chiqadigan javobgarlik.// Hayot va qonun. 1998. №4. -18 b.

tasniylashtirilishi qaysidir ma'noda mana shunday hollarning oldini olishda muhim vosita rolini o'ynaydi.

Nikoh shartnomasi boshqa fuqarolik shartnomalari kabi tomonlarning istiyoriyligi va o'z erkini ifodalovchi yozma shaklda tuziladi. Bunday umumiy asoslarda u tomonlar, ya'ni er-xotinning mulkiy huquqlarini ifoda etadi.

Milliy qonunchilikda nikoh shartnomasi faqat er-xotinning mulkiy huquqlarini belgilab olishga xizmat qilishi ko'rsatib o'tilgan.

Nikoh shartnomasi o'zining mazmun-mohiyati bilan oila munosabatlarini mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlarni qamrab olishi bilan ham samkterlidir.

3-§. Xorijiy davlatlarda nikoh shartnomasining mazmuni

Xalqaro miqyosda nikoh shartnomasi uzoq tarixga ega. Tarixiy rivojlanish jarayonida ko'pgina Yevropa davlatlarida nikoh shartnomasi qo'llanilib kelingan. Masalan, Fransiyaning "Napolen kodeksi"da ham nikoh shartnomasiga to'xtalib o'tiladi. Hozirda Fransiya Fuqarolik kodeksida 1-kitob, Germaniya Fuqarolik kodeksida 4-kitob, SHveysariya Fuqarolik Kodeksida 11-kitob, Angliyada "Nikoh to'g'risida"gi qonunda oila munosabatlari yoritilgan bo'lib, unda nikoh shartnomasi masalalariga ham to'xtab o'tilgan. Hattoki, nikoh shartnomasi nikohning muhim bir elementi sifatida ta'kidlab o'tilgan.

Hozirgi davrda er-xotinlarning mulkiy munosabatlarini tartibga solishda ikki xillik mavjud: bir qator davlatlar oila huquqida urning hukmronligi xarakterli, ko'pchilik mamlakatlarda hozirgi davrgacha oilada er-xotinning teng huquqli munosligi saqlanib qolingan. Bu davlatlarda Fuqarolik kodeksi bo'yicha nikoh shartnomasi o'rnatilgan bo'lib, shartnoma nikohdan oldin tuzilib, unda avvalom bor xotinning mulkiga nisbatan urning huquqi mustahkamlanadi¹⁸.

Keyingi davrlarda "nikoh shartnomasi" shakli chet mamlakatlarda keng tarqalmoqda. Unga asosiy talab sifatida nikoh shartnomasi namoyon bo'lmoqda. Qonunchilik bo'yicha umumiy shartnomalarga qo'yilgan talablar: nikoh tuzish

¹⁸ Lants M. Mejdunarodnoe chastnoe pravo. -M.: Yur.lit. 1984. -62 b.

tartibi, uning haqiqiy sanalish shartlari, nikohdan ajrashganda er-xotinning zarar undirish shartlari kabilar belgilanadi. Bulardan tashqari oilada mulkni kishiga boshqarishi ham shartnomada belgilanishi mumkin. Fransiyada er-xotinning mulkni boshqarishida er ushbu mulkni boshqara oladi, lekin xotinning roziligisiz muhim shartnoma yoki bitimlarni tuza olmaydi. Argentina, Braziliya va Ispaniya kabi davlatlarda mol-mulkni boshqarishda erning roli birmuncha yuqoridir.

Farb davlatlarining oila qonunchiligida nikoh shartnomasi masalasini o'ziga xosligi shundaki, unda nafaqat mulkiy munosabatlar, balki shaxsiy huquq va majburiyatlar ham o'zaro kelishib olinishi hollari uchraydi. Bu nikohning "shartnoma" shakliga muvofiq keladi. Bunda er-xotin o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda nikoh shartnomasi muhim rol o'ynaydi. Nikoh shartnomasi shartlarini bajarmaslik nikohni bekor qilishga, xatto ma'lum huquqiy javobgarlikka ham olib kelishi mumkin.

Hozirgi kunda Amerikada "nikoh tuzishdan avvalgi kelishuv" keng tuzilgan bo'lgan. Unga binoan er-xotinlar ushbu kelishuvda istalgan narsalarini kelishib olishlari mumkin bo'ladi. Nikoh tuzishdan avvalgi kelishuvga binoan er-xotinlar bolalarning tarbiyasida ishtirok etib, ularni moddiy ta'minlash xususida, umumiy ro'zg'orni yuritish, shaxsiy munosabatlarni oydinlashtirib olish yuzasidan ushbu kelishuvni imzolashlari amaliyotda keng tarqalgan. Umumiy qoidaga binoan nikoh shartnomasi yoki bo'lmasi nikohgacha bo'lgan kelishuv o'ylanib tuzilgan va oqilona bo'lishi darkor.

Rossiya qonunchiligi nikoh shartnomasini tuzish tartibi va shartlariga rioya qilgan holda, G'arb davlatlari qonunchiliga e'tiborni qaratadi. O'z navbatida esa faqatgina g'arb davlatlarining ijobiy tomonlarini olmay, balki salbiy jihatlarni ham o'rganib chiqib, o'z qonunchiligiga kiritgan. Jumladan, G'arb davlatlaridagidek, Rossiya qonunchiligi nikoh shartnomasidagidek shaxsiy munosabatlarni, mulkiy munosabatlar bilan birgalikda emas, balki faqatgina mulkiy munosabatlarni tartibga solishni yo'lga qo'ygan.

Ayni vaqtda nikoh shartnomasini o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuv ham nikoh shartnomasi tuzilgan shaklda amalga oshiriladi. Nikoh

shartnomasi shartnomada ko'rsatilgan muddat tugagandan keyin yoki taraflar tomonidan o'rnatilgan nikohdan ajratilgandan keyin harakatdan to'xtatiladi.

Bir qator Yevropa davlatlaridagi kabi nikoh shartnomasini O'zbekiston Respublikasi Oila qonunchiligi bilan o'zgartirish yoki bekor qilish xususida to'xtaladigan bo'lsak, shuni alohida ta'kidlash joizki, respublikamiz qonunchiligiga binoan nikoh shartnomasi er-xotinning kelishuvi bilan istalgan vaqtda o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin. Uning o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi yozma shaklda tuzilishi va notarial tartibda albatta tasdiqlanishi lozim.

O'z-o'zidan tabiiy savol tug'iladi. Nikoh shartnomasi er-xotinlar nikoh davriga qadar tuzilgan bo'lsa, u qachondan boshlab amalga kiradi yoki bo'lmasa, ushbu nikoh shartnomasini imzolagandan so'ng, er-xotinlar mulk huquqini vujudga kelishini 10 yil, 15 yildan keyin kelishib olishlari mumkinmi?

O'zbekiston Respublikasi Oila qonunchiligiga binoan nikoh shartnomasi nikoh davlat ro'yxatiga olingunga qadar tuzilgan bo'lsa, ushbu shartnoma nikoh davlat ro'yxatiga olingan vaqtdan boshlab amalga kiradi. Nikoh shartnomasida er-xotinlar o'zaro kelishgan holda o'zlarining mulkiy huquq va majburiyatlarini belgilab olishga haqli bo'lib hisoblanadilar. Unga binoan nikoh shartnomasida belgilab olingan har qanday mol-mulklar er-xotinlarning o'zlariga tegishli bo'lib hisoblanadi. Mulk huquqini vujudga kelishi esa ushbu shartnoma tuzilgan vaqtdan va notarial tartibda tasdiqlanganidan so'ng paydo bo'ladi. Yuqoridagi savolga aydinlik kiritadigan bo'lsak, er-xotinlar mulk huquqini vujudga kelishini 10 yil yoki 15 yildan so'ngligini kelishib ola olmaydilar. Faqatgina nikoh shartnomasining bandida mulkiy munosabatlarga bo'lgan huquq va majburiyatlarni kelishib, belgilab olishlari mumkin bo'ladi.

MDH davlatlariga kiruvchi Rossiya qonunchiligi bilan nikoh shartnomasini bekor qilishni taqqoslab ko'rsak, agar nikoh shartnomasi bekor qilinmagan bo'lsa, u nikoh tugatilgugiga qadar amalda bo'ladi. Nikoh tugatilgan paytdan boshlab nikoh shartnomasida nikoh tugatilganidan keyinga davr uchun nazarda tutilgan majburiyatlar bundan mustasno bo'ladi. Nikoh shartnomasi

shunday huquq va majburiyatlarni belgilashi mumkinki, ular nikoh tugatilganida so'ng ham amalda bo'ladi. Birinchi navbatda, bu nikoh tugatilgandan so'ng er-xotindan bittasining moddiy ta'minlashga taalluqli bo'lishidir.

Qisqacha qilib, g'arb davlatlari va O'zbekiston Respublikasida nikoh shartnomasini haqiqiy emas deb topish asoslari xususida to'xtalib o'tsak. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 33-moddasiga binoan nikoh shartnomasi sud tomonidan O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha to'la yoki qisman haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

6-§. Nikoh shartnomasini tuzishda qo'yiladigan talablar

Er-xotinning mulkiy huquq va majburiyatlari haqiqiy deb tan olingan shartnomaga asosan vujudga keladi. Haqiqiy deb tan olingan shartnomaning shartlari:

birinchidan, nikoh shartnomasining mazmuni qonunga xilof bo'lmasligi lozim. SHaxsiy nomulkiy bo'lgan munosabatlarni majburan bo'ysundirish kelishilishiga yo'l qo'yilmaydi;

ikkinchidan, er-xotin huquq va muomala layoqatiga ega bo'lishi kerak. Istisno sifatida nikoh tuzishga yo'l qo'yilgan shaxs muomala yoshiga to'lgan bo'lishi yoki to'lgan deb hisoblanishi kerak;

uchinchidan, nikoh shartnomasi notarial rasmiylashtirilishi shart;

to'rtinchidan, nikoh shartnomasi qatnashchilarining bayon etilgan xohishi uning haqiqiy xohishiga mos kelishi, ya'ni kelishuv to'g'ri tushunilib, uni tuzish ixtiyoriy asosda bo'lmog'i lozim.

Nikoh shartnomasi belgilangan talablarga rioya qilmasdan tuzilsa, u haqiqiy emas deb topiladi. Masalan, nikoh shartnomasi muomalaga layoqatsiz shaxsning ishtirokida tuzilgan bo'lsa (FKning 119-moddasi), nikoh shartnomasi yuridik oqibatlar tug'dirish niyati bo'lmagan holda, nomigagina tuzilgan bo'lsa (qalbak bitim, nikoh FKning 124-moddasi 1-bandi), yoki nikoh shartnomasi OKning 31-moddasi 5-bandi talablarini buzib tuzilsa, ushbu shartnoma haqiqiy emas deb topiladi.

Nazorat savollari:

1. Er-xotinning mulkiy huquq va majburiyatlari tushunchasi va vujudga kelish asoslari.
2. Er-xotinning umumiy birgalikdagi mulklari hamda ularning har birining xususiy mulklari tarkibiga nimalar kiradi?
3. Nikoh shartnomasining mazmunini nima tashkil qiladi?
4. Er-xotinning umumiy va xususiy mulklarini sud tartibida bo'lish.
5. Er-xotinning umumiy va shaxsiy qarzlari uchun javobgarligi.

6-BOB. NIKOHNING TUGATILISHI.

1-§. Nikohning tugatilishi tushunchasi

Oilaviy-huquqiy munosabatlar davomli huquqiy munosabatlar bo'lib hisoblanadi. Bu xususiyat huquqiy munosabatning maqsadlari bilan belgilanadi. Nikohdan maqsad oila qurish bo'lib, u er-xotinning butun umri davomida birga yashashga mo'ljallanadi. Ammo afsuski, hayotda shunday holatlar bo'ladiki, ushbu holatlar nikohning tugatilishiga sabab bo'ladi, natijada nikohning bir umrlik sharti buziladi. Biz buni qanchalik xohlamaylik, afsuski, nikohning tugatilishi har qadamda, juda ko'p sodir bo'ladi.

Ma'lumki, nikoh munosabati erkak bilan ayol o'rtasidagi tabiiy munosabatlarni tartibga solib turadi, ya'ni er-xotin, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi ahloqiy, huquqiy majburiyatlarni o'rnatadi. Nikohning tugatilishida esa er-xotin o'rtasidagi bunday majburiyatlar, munosabatlar batamom tugatiladi yoki ularga ma'lum darajada putur yetadi.

Nikohning tugatilishi qadimdan mavjud bo'lgan. Masalan, nikohning o'zi tartibsiz bo'lgan davrda nikohning tugatilishida ham hech qanday tartib bo'lmagan va undan hech qanday oqibat ham kelib chiqmagan. Keyinchalik turli shoxlarning ko'rsatmalaridagi qoidalarga muvofiq nikohning tugatilishi amalga oshirilgan. Masalan, VII asr oxiri – VIII asr boshlariga oid So'g'd arxivi bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Nikohning tugatilishi jarayon sifatida shariat normalari amal qilgan davrdan yanada rivojlangan. Nikohning tugatilish tartibi Qur'oni Karim, Hadislar va ifodalangan.

Tarixga nazar solib, xususan shariat normalari amal qilgan davrni olib qarasaq, "islom taloqni, oilani buzilishini maqsadga muvofiq ish deb hisoblamaydi. Iloji boricha oilani buzmay saqlab qolishni targ'ib qiladi. Allohning eng ma'qullamagan ishi bu taloqdir. SHariat bo'yicha nikohdan ajralish ikki turga bo'lingan: yengil va og'ir. Nikohdan ajralishning yengil turida er ajragan xotini bilan qayta nikohdan o'tishi mumkinligi tushunilgan. Yengil ajralish deganda ikki marotaba aytilgan taloq tushunilgan. "Uch taloq" so'zi aytilganda og'ir turdagi ajralish ro'y bergan"¹⁹.

Birinchi navbatda shuni ta'kidlab o'tish joizki, agar er olti oy muddat davomida xotinini moddiy ta'minlamasa; er nikohda yashashga qodir bo'lmasa; nikoh yoshlik vaqtida tuzilgan bo'lib, jinsiy balog'atga yetgandan so'ng yoki ma'lum yoshga to'lgandan so'ng qiz nikohda yashashga rozi emasligini izhor etsa; er islom dinidan boshqa dinga o'tsa nikohdan ajralish uchun asos bo'lib hisoblangan²⁰.

Odatda, hozirgi zamon nikohdan ajralish qonunchiligi ko'pchilik mamlakatlarda deyarli bir xil, chunki ular ko'p yillar davomida shakllanib kelgan tartiblarga asoslangandir. Lekin ularning umumiy tavsifini ko'rsatuvchi bir shakl berish murakkabdир, chunki o'xshashliklar bilan birga o'sha yer dini, an'analariga bog'liq xususiyatlar ham ko'p uchray turadi.

Ajralishlar albatta jamiyatga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Lekin ma'naviy chegaralar, ajralishga sosial jarayon nuqtai-nazaridan salbiy baholash bir tomondan bo'lsa, insonning shaxsiy manfaatlarining himoyasi ikkinchi tomondan bo'lar ekan, uning ahamiyati kundan-kunga oshib bormoqda. Nikoh tuzilishida hosil bo'ladigan munosabatlar mohiyati jihatidan shundayki, ularga kirish er-xotin ixtiyorlari orqali

¹⁹ Burhoniddin Al-Marg'inoniy. Hidoya. 1-jild. -T.: Adolat. -221 b.

²⁰ F.M.Otaxo'jayev. O'zbekiston Respublikasida nikoh to'g'risidagi qonunlarning rivojlanishi va ularni takomillashtirish muammolar. Yu.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. -T.: 2000.

boshqalar zo'rflashsiz bo'lgani kabi, shunday munosabatlarni tugatish huquqi ham ulardan o'zgalarga berilmagan.

2-§. Nikohning tugatilishi uchun asoslar

O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksining 37-moddasiga binoan nikohnining tugatilishi quyidagi asoslarda amalga oshiriladi:

- er-xotindan birining vafoti;
- sud tartibida bedarak yo'qolgan er yoki xotindan birining o'lgan deb e'lon qilinishi;
- er-xotindan biri yoki har ikkalasining arizasiga muvofiq ajralish yo'li bilan;
- sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan er yoki xotining vasiysi bergan arizasiga muvofiq nikoh munosabati tugatilishi belgilanib qo'yilgan.

Sanab o'tilgan faktlar nikoh tugatilishining asoslaridir. Nikohdan ajralish yuqorida keltirilgan ikki asosdan farq qilib, faqat er-xotinning hayotligida ro'y beradi. O'lim yuridik fakt bo'lib, er-xotin o'rtasidagi nikoh munosabatlarini tugatadi.

Er-xotindan birini sudning hal qiluv qaroriga asosan vafot etgan deb e'lon qilish o'z huquqiy oqibati bo'yicha o'limga tenglashtiriladi. SHuning uchun o'lgan deb topilgan shaxs bilan uning er yoki xotini o'rtasidagi nikoh ham tugallanadi.

Bizning jamiyatda nikoh birga tuzilgan ittifoq hisoblanadi. Ma'lum holatlarda, agar oila amalda buzilgan bo'lsa, u ajralish asosida tugatilgan bo'lishi mumkin. Nikohdan ajralish er-xotin o'rtasidagi huquqiy munosabatlarni kelajak vaqt uchun to'xatishga asos bo'ladi. Bunday ajralish nikohni haqiqiy emas deb topishdan farq qiladi. Nikohni haqiqiy emas deb topishda nikoh vujudga kelgan vaqtdan boshlab huquqiy munosabatlar tugallangan bo'lib hisoblanadi. Biroq, nikohdan ajralish bilan barcha huquqiy munosabatlar tugallanmaydi. Masalan, vafot etgan er-xotindan birining aliment olish huquqi bunday holda saqlanib qoladi.

Yuqorida sanab o'tilgan holatlar yuridik faktlarning ko'rinishlaridan hisoblanadi.

Er-xotindan birining vafoti yoki vafot etgan deb e'lon qilinishi nikohning tugatilishi uchun xizmat qiladi. Vafot etish aniq holat bo'lib, u yuridik jihatdan

rasmiylashtirilishi lozim. Ya'ni, vafot etgan shaxsning (nikoh munosabatida turgan) tegishli hujjatlari qonuniy asoslarda FHDYo organi va boshqa rasmiylashtirishga vakolati bo'lgan organlar tomonidan qonuniy amalga oshirilishi shart. Fuqaro vafot etgan taqdirda uning nikohi ham tugallangan hisoblanadi. Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, shuningdek Fuqarolik prosessual kodeksining tegishli normalariga binoan sudning hal qiluv qaroriga binoan amalga oshiriladi. Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish o'z huquqiy oqibati bo'yicha o'limga tenglashtiriladi. Fuqaroni (er yoki xotinni) vafot etgan deb e'lon qilinishi natijasida nikoh munosabatlari ham tugallangan bo'lib hisoblanadi. Vafot etgan deb e'lon qilingan shaxsning eri yoki xotini nikohi tugallanganidan so'ng ikkinchi nikoh munosabatiga kirishga haqli bo'ladi. Hayotda uchraydigan voqea-hodisalar natijasida vafot etgan deb e'lon qilingan shaxs qaytib kelgan taqdirda, sudning hal qiluv qarori bekor qilinib, uning barcha shaxsiy hamda mulkiy huquqlari tiklanadi. Oila kodeksining normalariga binoan, faqatgina, er yoki xotin boshqa nikoh munosabatiga kirishga bo'lsa, u holda nikoh munosabati tiklanishiga yo'l qo'yilmaydi. Bordi-yu, ikkinchi tarafdin nikoh munosabatiga kirishmagan bo'lsa, u holda ikkinchi tarafning roziligi asosida nikoh qayta tiklanishiga yo'l qo'yiladi.

3-§. Nikohning tugatilishi va nikohdan ajralish: umumiylik va o'ziga xoslik

Oila kodeksining 37-moddasidagi ikkinchi holat bu er-xotindan birining yoki har ikkalasining arizasiga muvofiq ajralish yo'li bilan nikohning tugallanishi hisoblanadi.

Ajralish nikohni tugatilishi bilan keskin farqlanadi. Nikohning tugatilishi uchun vafot etish yoki vafot etgan deb e'lon qilish sabab bo'lsa, nikohdan ajralishda bu holat er-xotinlarning hayotlik vaqtlarida amalga oshiriladi.

Nikohdan ajralish ikki tartibda amalga oshiriladi:

- sud tartibida;
- FHDYo organi orqali.

Sud tartibida nikohda ajralish uchun er-xotinlar o'rtasida mulkiy nizolarning mavjudligi, o'rtada umumiy voyaga yetmagan bolalarning borligi, voyaga yetmagan bolalar uchun aliment to'lash to'g'risida nizolarning mavjudligi, shuningdek er-xotinlar o'rtasida o'zaro moddiy ta'minot berish bilan bog'liq bo'lgan nizolarni mavjud bo'lishi kabilar omillar xizmat qiladi.

Oila kodeksining 39-moddasiga binoan xotin xomiladorligi vaqtida va bola tug'ilganidan keyin bir yil mobaynida er nikohdan ajralish to'g'risida xotinning roziligisiz, xatto xomila bevosita shu erdan bo'lmasa ham ishni qo'zg'atishga haqli ekan. Nikohdan ajralish ishini qo'zg'atishda xotin rozi bo'lmasa, sud da'vo arizani qabul qilishni rad etishi, agar ariza qabul qilingan bo'lsa, ish tugatilishi lozim.

SHu bilan birga, xotin farzand ko'rganidan so'ng va bola bir yoshga to'lgandan keyin er yana nikohdan ajralish to'g'risida da'vo bilan murojaat qilishga haqli. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1998 yil 11 sentyabrda "Sudlar tomonidan nikohdan ajratish haqidagi ishlarni ko'rishda qonunlarni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi qaroriga ko'ra ushbu qoidalar bola o'lik tug'ilgan yoki bir yoshgacha yashamay vafot etgan hollarda ham tadbiq qilinishi lozim.

Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organidan nikohdan ajralish O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 42-43-moddalariga ko'ra er-xotinning o'zaro roziligi bo'lganda, er-xotindan birining arizasi bo'yicha, er-xotinning tekulasi nikohdan ajralishga rozi bo'lsa, er-xotining voyaga yetmagan umumiy bolalari bo'lmasa ajratiladi.

FHDYo organlarida nikohdan ajralishni qayd qilish Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish qoidalari asosida olib boriladi.

Sud tomonidan muomalga layoqatsiz deb topilgan shaxsni nikohdan ajratish uchun muomalga layoqatsiz deb topilgan shaxsning eri (xotini) bergan ariza va sudning er (xotin)ni muomalga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi qonuniy kuchga ega hal qiluv qarorining ko'chirmasi asos bo'ladi.

Arizachi er yoki xotin nikohdan ajratish to'g'risidagi yozgan arizasiga qo'shib FHDYo organiga muomalga layoqatsiz deb topilgan er yoki xotinning

ota-onasi yoki vasiysining familiyasi, manzili, agar vasiy belgilanmagan bo'lsa muomalaga layoqatsiz er yoki xotin yotgan tibbiy muassasaning manzili haqida xabar berishi kerak.

Nazorat savollari:

1. Nikohning tugatilishi tushunchasi va uning huquqiy belgilari?
2. Nikoh tugatilganda vafot etgan er yoki xotinning qaytib kelishi va uning huquqiy oqibatlari?
3. Nikohdan ajralish yo'li bilan nikohning tugatilishi.
4. Nikohdan ajralishning huquqiy oqibatlari nima?

7-BOB. QON-QARINDOSHLIK VA BOLALARNING NASL-NASABINI BELGILASH.

1-§. Qon-qarindoshlik tushunchasi

Oila qadriyatları va qon-qarindoshlik munosabatlarining qayta tiklanishi o'z umrini yashab bo'layotgan oila-urug' munosabatlarini abadiylashtirishni emas balki har bir oilaning iqtisodiy, ma'naviy va kasb jihatdan erkin bo'lish imkoniyatini anglatishi lozim²¹.

Davlat ulkan bir oila bo'lsa, uning rivojlanishida, obro'-e'tiborga ega bo'lishida har bir oilaning o'rnı juda katta. Ana shu sababdan oila davlat himoyasidadir. 1948 yilda qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklarasiyasining 16-moddasi 3-qismida "Oila jamiyatning tabiiy va asosiy hujayrasidir va u jamiyat, davlat tomonidan muhofaza etilish huquqiga egadir"²², deb belgilanadi.

Jamiyatimiz oilalardan iborat ekan, uning turmush tarzini, farovonligini, tinch-totuv yashashini ta'minlash lozim. Chunki oila tinch bo'lsa, jamiyat ham tinch bo'ladi.

Ana shu ma'noda oilaviy munosabatlarning asosi hisoblangan nikoh masalasi oila huquqida juda katta ahamiyatga egadir.

²¹ Islom Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -T.: O'zbekiston. 1997. -146 bet.

²² Inson huquqlari to'g'risida xalqaro bills kitobida. -T.: Adolat. 1992. -14 bet.

Qarindoshlik – insonlar o'rtasida qon jihatdan o'zaro bog'liqlik, aloqadorlikdir.

Kishilar o'rtasida qon-qarindoshlik va urug'-aymoqlik aloqalarining mavjudligi muayyan huquqiy oqibatlar yuz berishiga (huquqlar va majburiyatlar paydo bo'lishiga) sabab bo'ladi. Qarindoshlik tushunchasi ta'rifi O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksida nazarda tutilgan. Kodeksning 57-moddasiga ko'ra, bir umumiy uchinchi shaxslar (ajdoddan) kelib chiqqan shaxslar qarindoshlar hisoblanadi. Ikki shaxs o'rtasida to'g'ri shajara bo'yicha qarindoshlikning yaqinligi qarindoshlik darajasi, ya'ni tug'ilish soni bilan belgilanadi. To'g'ri shajara bo'yicha qarindoshlik o'zaro farqlanadi.

Bolalar ota-onasiga nisbatan to'g'ri shajaradagi birinchi, nevara bobo – buvisiga nisbatan ikkinchi, evara katta bobosi-katta buvisiga nisbatan – uchinchi darajadagi qarindosh hisoblanadi. Aka-uka, opa-singil, ularning bolalari, otaning aka-uka va opa-singillari hamda ularning bolalari, bobo-buvilarning aka-uka hamda opa-singillari, ularning bolalari va shunga o'xshashlar yon shajara bo'yicha qarindoshlar hisoblanadi. To'g'ri shajara bo'yicha qarindoshlar yon shajara bo'yicha qarindoshlarga nisbatan yaqinroqdir. Ikki shaxs o'rtasida qarindoshlikning uzoq-yaqinligini aniqlashda, darajalarning soni yoki shu shaxslardan birining o'zini hisobga qo'shmay turib, undan kelib chiqqan avlodlar soni hisobga olinadi. Bunda hisob ajdodlar tomon to'g'ri shajara bo'yicha ular uchun umumiy bo'lgan shaxsga (ajdodga) qarab va undan esa, avlodlar tomon – ulardan boshqasiga qarab olib boriladi. Tug'ishgan aka-uka va opa-singil qarindoshlikning ikkinchi darajasida, tog'a va amaki, amma va xola o'z jiyanalari bilan qarindoshlikning uchinchi, tog'avachcha, amakivachcha, ammavachcha va xolavachchalar esa – to'rtinchi darajasida turadilar. Aka-uka va opa-singillar yot aralashmagan va yot aralashgan qarindosh bo'lishi mumkin. Aka-uka va opa-singillar bir ota-onadan kelib chiqqan bo'lsa, yot aralashmagan, ota bir ona boshqa yoki aksincha ona bir ota boshqa bo'lsa, yot aralashgan qarindosh hisoblanadi. Yot aralashmagan qarindoshlikda aka-uka va opa-singillar tug'ishgan, yot aralashgan

qarindoshlikda esa, aka-uka va opa-singillar o'gay hisoblanadi. Er-xotinning ilgari nikohlaridan bo'lgan bolalari o'zaro qarindosh hisoblanmaydi.

2-§. Qarindoshlik munosabatlarining huquqiy ahamiyati

Qarindoshlik huquqiy oqibat yuzaga keltiruvchi yuridik fakt sifatida huquqiy tizimimizning turli sohalarida ahamiyatga ega. Masalan, Oila huquqida qarindoshlik munosabatlarining mavjudligi o'zaro shaxsiy hamda mulkiy huquqlar va majburiyatlarni yuzaga keltiradi. (Ota-onalarning o'z farzandlariga bo'lgan huquqi, aliment huquq va majburiyatlari, yaqin qarindoshlar o'rtasida nikohni qayd etilmasligi va hokazo). Fuqarolik huquqida qarindoshlik ota-onaning o'z voyaga yetmagan farzandlariga qonuniy vakillik qilishi huquqlari va majburiyatlarini keltirib chiqaradi. Vorislik munosabatlari qonun bo'yicha meros ochilgan hollarda qarindoshlik aloqalariga ko'ra tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 68-bobida (1134-1157-moddalar) qonun bo'yicha vorislik munosabatlari va ularni tartibga solinishiga doir qoidalar belgilangan. Ushbu qoidalarga ko'ra qonuniy vorislik qarindoshlikning darajasiga (vorislik navbatlari) asoslanadi. SHunga ko'ra, qarindoshlik aloqalarining yaqin-uzoqliligiga ko'ra vorislikning beshta navbati belgilangan bo'lib, oldingi navbatda turgan vorislarning yo'qligi ularni merosdan voz kechishi yoki mahrum etilganligi navbatdagi vorislarga meros olish huquqini beradi.

Qarindoshlik mehnat huquqida ham ahamiyatlidir. Masalan 16 yoshga to'lmagan o'smirlarni ishga qabul qilish uchun uning otasi yoki onasi yozma rozilik berishi lozimdir (O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 77-moddasi). Yaqin qarindoshlik aloqasida bo'lgan shaxslarni bitta davlat korxonasida birga ishlashlari taqiqlanadi (Mehnat kodeksining 79-moddasi). Ota yoki ona xavfli mehnat sharoitida ishlayotgan o'z farzandini ishdan bo'shashini talab qilishi mumkin (Mehnat kodeksining 247-moddasi).

Qarindoshlik aloqalari ijtimoiy ta'minot huquqida ham ahamiyatga ega. Bunda boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi, ijtimoiy nafaqalarning ayrim turlarini tayinlash chog'ida marhum boquvchi shaxs bilan qaramog'ida bo'lib kelgan voyaga yetmaganlar o'rtasida qarindoshlikning mavjudligi asos qilib olinadi.

(O'zbekiston Respublikasining "Davlat pensiya ta'minoti to'g'risida"gi Qonunning 19-moddasi). Qarindoshlik boshqa hollarda ham huquqiy ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi.

3-§. Bolalarning nasl-nasabini belgilash tartibi va shartlari

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 60-moddasiga ko'ra, bolaning shu onadan tug'ilganligi (onalik) fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organi tomonidan tibbiy muassasaning hujjatlariga ko'ra, bola tibbiy muassasada tug'ilmagan holda esa, boshqa dalillarga asosan belgilanadi.

SHuningdek, ayolning nikoh tuzilgandan keyin yoki erining o'limi, nikohdan ajratilganligi yoxud nikoh haqiqiy emas deb topilganligi tufayli nikoh tugaganidan so'ng uch yuz kun ichida tug'ilgan bolasi nikohda tug'ilgan bola hisoblanadi.

Agar nikoh tugaganidan keyin uch yuz kun ichida bola tug'lsa va bu davrda ayol yangi nikohga kirgan bo'lsa, bola yangi nikohda tug'ilgan hisoblanadi. Hunday hollarda sobiq er yoki uning ota-onasi bolaning nasl-nasabi xususida nizolashish huquqiga ega bo'ladi.

Bolaning nasl-nasabi quyidagi asoslar bo'yicha amalga oshiriladi: ota-onaning arizasi bo'yicha bolaning nasl-nasabini belgilash orqali; otalikning sud tartibida belgilanishi orqali;

Qonunchiligimizga ko'ra, to'rt holatda faqat ota fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organiga otalikni belgilash to'g'risida vasiylik va hamiylik organining roziligi bilan ariza berishi mumkin, bular: onaning o'limi, onaning muomalaga layoqatsiz deb topilishi, onaning qaedaligini aniqlash hukoniyati yo'qligi, onaning onalik huquqidan mahrum qilinishi kabilar hisoblanadi.

Otalikni belgilash o'ziga xos kompleks institut bo'lib, u bolaning onasi bilan nikohda bo'lmagan shaxsning otaligini belgilash bo'yicha moddiy-huquqiy va prosessual-huquqiy normalr majmuidan tashkil topadi. Unga ko'ra, otalikni belgilash tushunchasiga quyilagicha ilmiy ta'rif berish mumkin: «Otalikni

belgilash deb o'zaro nikohda shlmagan shaxslardan tug'ilgan bolaga nisbatan qonunda belgilangan tartibda ota-onalarning birgalikdani ixtiyoriy arizyasi yoxud sud qarori asosida nasl-nasabning belgilanishiga aytiladi"²³

"Otalikni belgilash haqidagi ishlarni ko'rishda sudlar tomonidan qonunlarning tatbiq etilishi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2001 yil 1 iyundagi 5-sonli qarorida belgilanganidek, sudlar nikoh va oila masalalaridan kelib chiqayotgan nizolar bo'yicha fuqarolik ishlarini ko'rishda qonunlarni asosan to'g'ri tatbiq qilinayotganligini,shu bilan birgalikda otalikni belgilash va voyaga yetmagan farzandlar ta'minoti uchun nafaqa undirish bilan bog'liq bo'lgan masalalar bo'yicha fuqarolik ishlari tahlil qilinganda sudlar tomonidan ayrim xato va kamchiliklarga yo'l qo'yilayotganligi aniqlanganligini ta'kilab o'tiladi.

Qonunlarni to'g'ri va bir xilda qo'llanishini ta'minlash va otalikni belgilash haqidagi ishlarni ko'rib chiqishda amaliyotda kelib chiqayotgan tushunmovchiliklarni bartaraf etish maqsadida "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 17-moddasiga asoslanib, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi sudlar otalikni belgilash to'g'risidagi nizolarni ko'rishda ish holatlaridan kelib chiqqan holda O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasida belgilangan ota-onalar o'z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majbur ekanliklari, onalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinishi to'g'risidagi me'yoriy talablarga qat'iy amal qilishlari lozimligini, nikohda bo'lmagan onadan bola tug'ilganda, bolaning tug'ilganligi FHDYo organlarida qayd etilib, taqdim qilingan tug'ilganlik haqidagi guvohnomada bolaning otasi haqidagi yozuv, O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 207-moddasi 3-qismi talabiga muvofiq otaning familiyasi-onaning familiyasi bo'yicha, otaning ismi va millati, onaning ko'rsatmasi asosida yozilgan taqdiridagina otalikni belgilash to'g'risidagi da'vo arizalari sud ish yurituviga qabul qilinishi mumkinligini belgilaydi.

Otalikii belgilash haqidagi da'vo bilan bir vaqtda bolaga aliment undirish to'g'risida talab keltirilishi ham mumkin. Bunday da'volar O'zbekiston

²³ Esanova Zamira Normurotovna. Otalikni belgilash to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rishning protsessual xususiyatlari. Yuridik fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. -*T.:TDYuL - 2005.-7 b.

Respublikasi Fuqarolik-prosessual kodeksining 145-moddasiga ko'ra javobgarning turar joyi yoki O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik-prosessual kodeksining 241-moddasi 3-qismiga muvofiq da'vogarning turar joyidagi sudga berilishi mumkin.

Agar, otalikni belgilash va aliment undirish to'g'risidagi da'vo bo'yicha javobgarning qardaligi noma'lum bo'lsa, sud ichki ishlar organlari orqali qidiruv e'lon qilishi (O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik-prosessual kodeksining 140-moddasi) va ish yuritishni to'xtatish haqidagi masalani (O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik-prosessual kodeksining 93-moddasi 3-qismi) hal etishi lozim.

Otalikni belgilash to'g'risidagi ishni ko'rishga tayyorlash jarayonida tomonlarning O'zaro haqiqiy munosabatlarini aniqlash maqsadida, sud, da'vogar va javobgarni O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik-prosessual kodeksining 159-moddasi talablariga muvofiq suhbatga chaqirishi lozim. Agar, suhbat davomida yoki sud muhokamasi jarayonida javobgar bolaning otasi ekanligini tan olsa, sud, tomonlarga O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 61-moddasi 1-qismiga muvofiq fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organiga birgalikda ariza berish yo'li bilan otalikni ixtiyoriy ravishda rasmiylashtirish mumkinligini tushuntirishi va buning uchun taraflarga ma'lum muddat belgilashi lozim.

Tomonlarning arizasiga binoan yozilgan otalikni belgilash to'g'risidagi quydnoma asosida berilgan bolaning tug'ilganligi haqidagi guvoohnoma sudga taqdim etilgan holda, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik-prosessual kodeksining 100-moddasi 1-qismiga muvofiq ish yuritish tugatilishi lozim. Biroq, ko'rsatilgan da'vo bilan birga aliment undirish to'g'risidagi talab ham berilgan bo'lsa, bolalarga ta'minot berish uchun aliment to'lash tartibi O'zaro kelishmagan taqdirdagina, da'vogarning talabi bilan sud aliment undirish to'g'risidagi masalani muvofiq ravishda hal etishi zarur.

Voyaga yetmagan ota-onalar O'z otaligi va onaligini umumiy asoslarda tan olish yoki bunga e'tiroz bildirish huquqiga egadirlar. (O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi 72-moddasi 3-qismi). SHu bilan birga, nikohda bo'lmagan voyaga yetmagan ona tomonidan otalikni belgilash haqida da'vo qo'zg'atilgan taqdirda,

xuddi shuningdek, bunday da'vo voyaga yetmagan shaxsga nisbatan berilgan sudlar voyaga yetmagan da'vogar yoki javobgarlarga zarur huquqiy yordam ko'rsatilishini ta'minlash maqsadida ishda qatnashish uchun ularning ota-onalarini (vasiylari, homiylari)ni jalb qilish masalasini muhokama qilishlari lozim (O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik-prosessual kodeksi, 38-modda).

Nazorat savollari:

- 1.Oila huquqi bo'yicha kimlar qarindosh bo'lib hisoblanadilar?
- 2.Qarindoshlikning quda-andachilikdan farqlovchi jihatlari nimalar?
- 3.Qarindoshlikning huquqiy ahamiyati nimada?
- 4.Bolalarning nasl-nasabi qanday belgilanadi?
- 5.Bolalarning nasl-nasabini belgilashning huquqiy ahamiyati nimada?

8-BOB. OTA-ONA HAMDA VOYAGA YETMAGAN BOLALARNING SHAXSIY NOMULKIY HUQUQ VA MAJBURIYATLARI.

1-§. Ota-ona hamda voyaga yetmagan bolalarning shaxsiy nomulkiy huquq va majburiyatlari tushunchasi

Mamlakatimizda xalqaro standartlar va rivojlangan mamlakatlar tajribasini hisobga olgan holda huquqiy islohatlar amalga oshirilmoqda. Voyaga yetmagan bolalarning huquqlari mazmuni va ularni himoya qilish ham bundan mustasno emas. O'zbekiston bugungi kunda inson huquqlari, bolalar huquqlari bo'yicha xalqaro Konventsiyalar va shartnomalar ishtirokchisi va ular milliy qonunlar mazmuniga singdirilmoqda. SHu munosabat Bilan xalqaro Konventsiyalar va oilaviy-huquqiy normalar o'rtasidagi o'zaro uzviy bog'liqlikni ilmiy mushohada qilish o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

SHu o'rinda voyaga yetmagan bolalarning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan, bevosita ularning shaxsiy hamda mulkiy huquqlarini yanada ham mustahkamlab kengqamrovli yo'lga solishga xizmat qiluvchi respublikamizda qabul qilingan "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonunni alohida ko'rsatib o'tish joiz. Mazkur qonun Qonunchilik palatasi tomonidan 2007-yil 23-noyabrda qabul qilinib, Senat tomonidan 2007-yilning 1-dekabrida mahqullanib, 2008-yilning 8-yanvaridan kuchga kirdi.

Qonun 32 modda, 4 bobdan iborat bo'lib, ushbu qonunda asosiy tushunchalar, bola huquqlarini himoya qilish bo'yicha davlat siyosati, davlat boshqaruvi organlarining bola huquqlarini taaminlash bo'yicha vakolatlari va shu kabi boshqa muhim masalalar ochib berilgan.

Qonunning eotiborli jihatlaridan biri shundaki, unda ilk bora bola (bolalar), bolaning qonuniy vakillari, vasiylik va homiylik, yetim bola, jismoniy va (yoki) ruhiy rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bola, ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalar, muqim bola, ota-onaning o'rnini bosuvchi shaxslar, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bola kabi tushunchalar bir-biridan farqlanib, ularga ijtimoiy yordam ko'rsatish hamda ularni moddiy va maonaviy-qo'llab-quvvatlab kabi masalalar atroflicha yoritib berildi.

Darhaqiqat, barchamizga yaxshi ma'lumki, 2008-yil Prezident I.Karimov tomonidan "Yoshlar yili" deb eolon qilinganligi bejiz emas. Zotan, oilalarda tarzandlar dunyoga kelib, oilalarda tarbiya topib ulg'ayadilar. Darhaqiqat, Prezident I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilingan kunning 15 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda ta'kidlaganlaridek, bugungi kunda mamlakatimizda 18 yoshgacha bo'lgan yoshlar 10 million 360 ming nafarni yoki umumiy aholining taxminan 40 foizini, 30 yoshgacha bo'lganlar esa 17 million 80 ming nafarni yoki 64 foizni tashkil etadi²⁴.

Voyaga yetmagan bola qonunga muvofiq to'la muomala layoqatiga ega deb eotirof etilsa, tabiiyki, u o'z huquq va majburiyatlarini, shuningdek himoya huquqini mustaqil amalga oshira oladi. Bola ota-onalar tomonidan qilinadigan xatirachiliklardan himoyalalanish huquqiga ega. Masalan, bolalarga nisbatan shuq'atsiz munosabatda bo'lish, jismoniy kuch ishlatish, ruhiy taosir ko'rsatish, bolaning hayoti yoki sog'lig'iga qarshi qasddan jinoyat sodir qilish kabilar bunga misol bo'la oladi.

²⁴ Asosiy maqsadimiz – yurtimizda erkin va obod, farovon hayot barpo etish yo'lidan qat'iyat bilan davom etish. I.A.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilingan qilingan kunning 15-yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan nutqi. //Xalq so'zi, 2007y. 8 dekabr.

Ota-onalarning huquq va majburiyatlari. Avvalo, ota-onalar o'z bolalariga nisbatan teng huquq va majburiyatlarga ega ekanliklarini ta'kidlash zarur bo'lgan. Ota-onalik huquq va majburiyatlari ikki turga bo'linadi:

- shaxsiy huquq va majburiyatlar;
- mulkiy huquq va majburiyatlar.

Ota-onalarning huquq va majburiyatlariga voyaga yetmagan bolalari bilan birga yashash, ularning tarbiyasi bilan shug'ullanish, ota-onalik huquqlarini mustaqil ravishda amalga oshirish, bolalarning sog'lig'i, jismoniy, ruhiy, ma'naviy va ahloqiy kamoloti haqida g'amxo'rlik qilish, bolalarning qonun hujjatlarida belgilangan zarur darajada ta'lim olishini ta'minlash, bolalarning huquq va manfaatlarini har qanday holatlar bo'yicha himoya qilish kabilar kiradi.

Demak, gap fuqaroning shaxsiy nomulkiy huquqlariga borib taqalmoqda.

SHaxsiy nomulkiy huquqlar deganda, shaxsdan ajratib, begonalashtirilgan bo'lmaydigan, mulkiy xarakterda bo'lmagan huquqlar tushuniladi²⁵.

Darvoqe, shaxsiy nomulkiy huquqlar yurisprudensiyada fuqarolik-huquqiy munosabatlar predmetining tarkibiy qismini tashkil qilsa, oilaviy-huquqiy munosabatlarda esa asosiy qismni tashkil qiladi.

SHaxsiy-nomulkiy huquqlar ham o'z navbatida ikki turkumga: mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy munosabatlarga, mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy munosabatlarga bo'linadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni aniqlash va joylashtirish shakllari ham bevosita shaxsiy nomulkiy munosabatlar tarkibiga kirib ketadi.

Mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy munosabatlarga misol qilib, intellektual faoliyat natijalarga bo'lgan va mualliflik huquqiga doir munosabatlarni ko'rsatsa bo'ladi. Bu munosabatlar faqat mulkiy huquqlarigina emas, balki ularning shaxsiy huquqlarini ham, chunonchi, asarni o'z nomi bilan yoki nomini ko'rsatmasdan anonim tarzda nashr etish, asarning daxlsizligi

²⁵ I.Zokirov, O.Oqyulov, M.Baratov. Fuqarolik huquqi: savollar va javoblar. -T.: TDYul. 2003. -87 bet.

huquqlari, ixtironing muallifi bo'lib tanilish huquqi va boshqa huquqlarni ham belgilaydi.

Ota-onalar o'z farzandlarini moddiy va ma'naviy jihatdan tarbiyalashi, farzandlar voyaga yetganda esa ular mehnatga layoqatsiz hamda yordamga muhtoj ota-onalariga mehribon bo'lib, ularni o'z qaramog'iga olishga burchli bo'ladilar.

Mamlkatimizda ota-onalar zimmasiga o'z bolalariga to'g'ri tarbiya berish, ularni Vatanga sadoqatli, davlat, jamoat burchiga nisbatan vijdonli munosabatda bo'lish, jamiyat qoidalarini hurmat qilish ruhida tarbiyalash yuzasidan juda muhim, muhim uliyatli burchlar yuklagan.

Ota-onalarning o'z bolalariga nisbatan huquq va burchlari bola tug'ilishi bilimoq paydo bo'ladi.

Ota-onaning shaxsiy huquqlariga bolaga ism berish, familiyasini belgilash, tarbiyalash, turar joyini belgilash, o'qitish, bola manfaatlarini himoya qilish kabi huquqlar kiradi.

Oilaviy-huquqiy munosabatlarda qonun bolalar manfaatining ustuvorligini belgilaydi. SHU ma'noda vasiylik va homiylik organi tomonidan ota-ona va bolalar manfaatlari o'rtasida qarama-qarshilik borligi aniqlanganda, ota-ona o'z bolalarining manfaatlarini himoya qilishga haqli bo'lmaydi. Ota-ona va bolalar o'rtasida kelishmovchiliklar mavjud bo'lganda, vasiylik va homiylik organi bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun vakil tayinlaydi.

Ota-ona hamda voyaga yetmagan bolalarning shaxsiy nomulkiy huquqlari O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 71-moddasida belgilanishicha, ota-ona o'z bolalariga nisbatan teng huquq va majburiyatlarga egaliklari, ota-onalik huquqlari bolalar o'n sakkiz yoshga to'lganlarida (voyaga yetganda), shuningdek voyaga yetmagan bolalar nikohga kirganlarida hamda qonunda nazarda belgilangan boshqa hollarda bolalar voyaga yetmasdan to'la muomala layoqatiga ega bo'lganlarida tugashligi belgilanib qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 46-moddasida belgilanganidek, xotin-qizlar va erkaklar teng huquqlidirlar. Bu tenglik huquqi shaxsiy munosabatlarda ham, mulkiy munosabatlarda ham o'z ifodasini topgan. Nikohga

kirgan erkak va ayol bir vaqtning o'zida ham shaxsiy hamda mulkiy huquq va majburiyatlarga ega bo'ladilar. SHaxsiy huquqlariga yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, nikohga kirishda familiya tanlash huquqi, turar joy tanlash huquqi, kasb-kor tanlash huquqi, shuningdek hayotdagi muhim voqealardan biri bo'lgan voyaga yetmagan bolalarni er-xotin birgalikda bab-barobar huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan holda ularni tarbiyalash, ta'minlashlari shart ekanligi belgilanib qo'yilgan.

Oila kodeksining 65-moddasiga ko'ra, har bir bola oilada yashash va tarbiyalanish, o'z ota-onasini bilishi, ularning g'amxo'rligidan foydalanishi, ular bilan yashash huquqiga ega ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish bo'yicha ota-onaning quyidagi huquq va majburiyatlarini alohida sanab ko'rsatish mumkin:

bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish ularning ota-onasi zimmasiga yuklatilishi;

ota-onalarning o'z bolalariga nisbatan qonuniy vakil ekanliklari hamda har qanday jismoniy va yuridik shaxslar bilan bo'lgan munosabatlarda, shu jumladan sudda alohida vakolatsiz ularning huquq va manfaatlarini himoya qilishlari va shu kabilar qonun bilan mustahkamlab qo'yilgan.

Ota-onalar va bolalar o'rtasida kelishmovchiliklar mavjud bo'lganda vasiylik va homiylik organi bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun vakil tayinlashi shart. Ota-onalik huquqini amalga oshirishda ota-onalar bolalarining jismoniy va ruhiy sog'lig'iga, ahloqiy kamolotiga zarar yetkazishga haqli emas. Bolalarni tarbiyalash usullari mensimaslik, shafqatsizlik, qo'pollikdan, insoniy qadr-qimmatni kamsituvchi muomaladan, bolalarni haqoratlashdan holi bo'lishi kerak.

O'z ota-onalik huquqini bolalarining huquq va manfaatlariga zid tarzda amalga oshirayotgan ota-onalar qonunda belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar.

Bolalarning ta'lim-tarbiyasiga taalluqli barcha masalalar bolalar manfaatidan kelib chiqqan va ularning fikrini hisobga olgan holda ota-ona tomonidan o'zaro kelishuv asosida hal etiladi. Agar ota-ona o'rtasida kelishmovchiliklar mavjud

bo'lsa, ular bu kelishmovchiliklarni hal qilish uchun vasiylik va homiylik organiga yoki sudga murojaat qilishga haqlidirlar.

Ota-ona alohida yashaganlarida bolalarning qaerda yashashi ota-onaning kelishuviga binoan belgilanadi. Ota-ona o'rtasida kelishuv bo'lmasa, nizo sud tomonidan bolalar manfaatlaridan kelib chiqib, ularning fikrini hisobga olgan holda hal etiladi. Bunda sud, bolalarning ota-onadan, aka-uka, opa-singillaridan qaysi biriga bog'lanib qolganligini, bolaning yoshini, ota-onasining shaxsiy fazilatlarini, ota-onaning ahloqiy va boshqa shaxsiy fazilatlarini, ota-onaning har biri bilan bola o'rtasidagi munosabatlarni, bolani tarbiyalash va uni kamoloti uchun shart-sharoitlar yaratish imkoniyatini hisobga oladi²⁶.

O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi bilan berilgan bolalar va ota-onalarning huquq va manfaatlarini qonunlar bilan himoya qilinadi.

Ota-onalik huquqini suiste'mol qilish deganda, bolalar manfaatlariga zid ish tutishni, masalan, o'qishga, jamoat topshiriqlarini bajarishga to'sqinlik qilishni, tashvishlilik, spirtlik ichimliklar va narkotik moddalar iste'mol qilishga undashni, uni jinoiy harakatga jalb qilish nazarda tutiladi.

Nazorat savollari:

1.Ota-ona hamda voyaga yetmagan bolalarning shaxsiy nomulkiy huquq va majburiyatlariga nimalar kiradi?

2.Fuqarolik huquqidagi shaxsiy nomulkiy huquqlar bilan Oila huquqidagi shaxsiy nomulkiy huquqlar o'rtasidagi nisbat nimalardan iborat?

3.Voyaga yetmagan bolalar necha yoshdan boshlab mustaqil ravishda sudga murojaat qilishga haqli hisoblanadilar?

4.Voyaga yetmagan bolalar va ota-onalar o'rtasidagi nizolar qaysi organ bahitirokida hal qilinadi?

5.Voyaga yetmagan bolalarni huquqlarini himoya qilishga qaratilgan qonunlarni sanab o'ting?

²⁶ F. M. Otaxo'jayev. O'zbekiston Respublikasining Oila huquqi. -T.: TDYul. 2005. -166 b.

9-BOB. OTA-ONA HAMDA BOLALARNING MULKIY HUQUQ VA MAJBURIYATLARI.

1-§. Ota-ona hamda bolalarning mulkiy huquq va majburiyatlar tushunchasi

Ota-onalar bilan bolalar o'rtasidagi mulkiy huquqiy munosabat deganda ota-ona va bolalarning oila egaligidagi mulkka nisbatan bo'lgan munosabati va ikkinchidan, ota-ona bilan bolalar o'rtasidagi o'zaro moddiy ta'minot berib turish majburiyatlari xususidagi huquqiy munosabatlar tushuniladi.

Ota-ona va voyaga yetmagan bolalar o'rtasidagi mulkiy- huquqiy munosabatlar Oila kodeksining "Ota-ona va bolalarning mulkiy huquq va majburiyatlari"ga bag'ishlangan bobida quyidagi asoslarda vujudga keladi.

Bular:

- Ota-ona va bolalarning alo hida-alo hida mulkidan;
- ota-ona va bolalarning umumiy mulkidan;
- bolalarning oiladagi xususiy mulkidan.

O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlari kafolatlari to'g'risida"gi Qonuniga binoan, voyaga yetmagan bolalar nafaqat shaxsiy huquqlarga, balki mulkiy huquq va majburiyatlarga ega ekanligi ham belgilab qo'yilgan. Mazkur qonunning 18-moddasiga asosan bolaning xususiy mulkka bo'lgan huquqiy kafolatlariga ko'ra, bolaning shaxsiy foydalanishida bo'lgan, bola tomonidan hadda, meros tariqasida olingan, shaxsiy mehnati evaziga yoki boshqa qonuniy usulda olingan buyumlar, mol-mulk uning xususiy mulki ekanligi normalanadi.

Ota-ona bilan bolalar o'rtasidagi mulkiy huquqiy munosabatlarning mazmuni faqatgina uy xo'jaligidagi oila huquqi mundarijasini tashkil qiladi. Ota-onalar bilan bolalar o'rtasidagi boshqa mulkiy munosabatlar esa, fuqaroviy huquqiy normalar doirasida tartibga solinadi.

Ro'zg'orda oila tasarrufida bo'lgan mulkning huquq tomonidan tartibga solinishi ko'p qiyinchiliklar tug'dirmaydi. Vaholanki, oilada uning barcha a'zolari, mehnati va xizmati bilan kundalik ehtiyojlarini qondirish uchun mablag' to'planadi va xarajat qilinadi. SHu bilan birga, umumiy daromad hisobiga uzoq muddatga

qoydalanish uchun mo'ljallangan uy jihozlari, avtomashina, dala hovli, hovli va boshqa qimmatbaho mulklar sotib olinadi.

Normal oilaviy munosabat bo'lganda, bu mulklarga nisbatan huquqiy o'rnatilishni talab qiladigan nizo va kelishmovchiliklar bo'lmaydi. Oila tarqalib ketgan hollardagina bunday mulklarga nisbatan har xil nizolar kelib chiqishi mumkin. Bunday nizolar, asosan er-xotinlar o'rtasida vujudga keladi va oila kodeksi normalariga asosan hal qilinadi.

Oila tasarrufidagi umumiy mulkni bo'lish talab qilinganda er-xotin bilan birga oilaning boshqa a'zolari o'rtasida nizo kelib chiqishi mumkin. Bunday hollarda nizo fuqarolik qonun normalari bilan hal qilinadi. Chunki oila qonunlarida faqatgina er va xotinning xususiy mulklari, ularning birgalikdagi mulklari haqida gap boradi.

Ota-ona hayotligida bolalar ularning mol-mulkiga nisbatan mulkdor bo'lish huquqiga ega emas. Ota-onaga ham voyaga yetmagan bolalarning mol-mulkiga nisbatan mulkdor bo'lish huquqi berilmagan. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi har bir shaxsning, shu jumladan voyaga yetmagan bolalarning ham mulkdor bo'lish huquqini kafolatlaydi. Oilada uning ayrim a'zolarining, shu jumladan, voyaga yetmagan bolalarning ham xususiy mulki bo'lishi mumkin. Oiladagi ota-onalar bilan bolalarning birgalikdagi umumiy mulklariga bo'lgan mulk huquqi fuqarolik huquq normalari bilan tartibga solinadi. Ota-onalar hayotligida ularning xususiy mulklariga nisbatan bolalarning huquqi yo'qligining qonun bilan tan olinishi ularning manfaatlariga putur yetkazmaydi. Chunki er-xotin o'rtasidagi umumiy mulk bo'linganda hamma vaqt voyaga yetmagan bolalarning manfaatlari hisobga olinadi.

Demak, ota-onalar bilan bolalar o'rtasidagi mulkiy huquqiy munosabatlar oila huquqi va fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

SHunday qilib, voyaga yetmagan bolalarning oiladagi xususiy mulklari alohida bo'lishi, ota-onalar bilan birgalikda bo'lishi oila kodeksida o'z ifodasini topgan.

Voyaga yetmagan bolalarning mol-mulkiini tasarruf qilish fuqarolik kodeksi huquqiy normalari asosida amalga oshiriladi. O'n to'rt yoshga to'lmagan kichik yoshdagi voyaga yetmagan bolalar nomidan barcha bitimlarni ularning qonuniy vakillari – ota-onalar, farzandlikka oluvchilar, vasiylar tuzadilar. O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan bolalar har xil bitimlarni o'z ota-onalari, farzandlikka oluvchilar yoki homiylarning yozma roziliklari bilan tuzishlari mumkin.

Oilada ota-onalar va bolalarning alohida-alohida mulklari bo'lishi mumkin. Bunday mol-mulklardan ular birga yashab turganlarida bir-birlarining roziliklarini bilan foydalanishlari, unga egalik qilishlari mumkin. Ota-onalar bilan bolalar mulklarinig alohida bo'lishi, ayniqsa shahar oilalarida ko'proq va yaqqol ko'rinib turadi.

Mulk barcha jamiyatda ham mamlakatning iqtisodiy qudratini belgilovchi asosiy omillardan hisoblangan. Zero, jamiyat bilan undagi mulkiy munosabatlar o'rtasidagi aloqalar qanday yo'lgan qo'yilganligiga qarab, istiqbolli belgilash mumkindir. Masalan, sobiq totalitar tuzum davrida mamlakatda barcha mulklarning markazlashuvi, davlat qo'lida to'planishi, mulk egasizligi, kishilarning mulkdan begonalashuvchiga olib keldi. Bu esa, o'z navbatida, mulkning egasiz bo'lishiga, isrofgarchilik, talon-tarojchlik ob'ektiga aylanishiga sabab bo'ldi. Asosiy qonunimiz Konstitutsiya orqali mustahkamlangan umumxalq mulki amalda “barchaniki va hech kimniki” ahvoliga tushdi.

Mustaqillikning ilk kunlaridan boshlab bunday iqtisodiy konsepsiya va qarashlarga barham berildi. Prezidentimiz boshchiligida istiqbolda amalga oshirilishi lozim bo'lgan islohatlarning rejaları va tamoyillari ishlab chiqildi. SHu o'rinda Prezidentning “Iqtisodiy islohatlarning bugungi bosqichida eng muhim va dolzarb vazifa – mulkiy munosabatni tubdan o'zgartirmoqdir. Uning tub mohiyati – mulkni haqiqiy egalari qo'liga berishni tezlashtirish, tadbirkorlik uchun keng yo'l

ochib berish va mulkdorda yangi mulk egasi hissiyotini tarbiyalashdan iborat"²⁷,
degan fikrlarini ta'kidlash joizdir.

Mulk egalari huquqlarining davlat yo'li bilan himoya qilinishini ta'minlash
hamda turli mulk shakllarining huquqiy tengligini qaror toptirish shu asosda
insonning mulkdan begonalashtirilganiga barham berish lozim va shart²⁸, - deb
ta'kidlaydi Prezident I.A.Karimov.

Iqtisodiy o'zgarishlarning asosini mulkchilik munosabatlari tashkil etadi.
O'zbekiston Respublikasida mulkdorlarning huquqlari tan olinadi va qonun yo'li
bilan himoya qilinadi. O'zbekiston Respublikasi birinchilardan bo'lib xususiy
mulkchilik huquqini e'tirof etdi, mulkchilikning barcha shakllari uchun teng
sharoitlar yaratildi.

Mulk huquqi fuqarolik huquqining markaziy institutlaridan biri hisoblanadi.
SHuning uchun ham Fuqarolik kodeksida mulk huquqiga alohida e'tibor berildi,
biz qurayotgan jamiyat tuzumining xususiyatlari hisobga olingan holda, FKga
yangi moddalar kirib keldi.

Mulkning tegishliligi mulkiy huquq bilan belgilanadi. Mulk huquqi
shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z hohishi bilan va o'z manfaatlarini
ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek o'zining
mulk huquqini kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab
qilish huquqidan iboratdir. Mulk huquqi msuddatsizdir.

Mulk bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar nafaqat mulkiy huquqni vujudga
keltiradi, balki shu bilan birga mulkiy majburiyatlarni ham keltirib chiqaradi.

SHu nuqtai-nazardan olganda, oila huquqida ham ota-ona hamda bolalar
o'rtasida mulkiy huquq va majburiyatlar vujudga kelishi mumkin.

2-§. Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi mulkiy munosabatlarning tartibga solinishi

Ota-onalar bilan bolalar o'rtasidagi boshqa mulkiy munosabatlar esa,
fuqarolik- huquqiy normalar doirasida tartibga solinadi. Mamlakatimizda iqtisodiy

²⁷ I.A.Karimov. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T.3. -T.:
O'zbekiston, 1996. -27 b.

²⁸ I.A.Karimov. O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li. -T.: O'zbekiston. 1992. -18 b.

faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligi ham normalanadi. Yanada ham aniqroq qilib aytganda, kishilar, mulkka yaqinlashdi, mulk kishilarga. SHu o'rinda shuni ham alohida ta'kidlash zarurki, ota-ona va voyaga yetmagan bolalarning mulkiy huquq va majburiyatlari bevosita O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik va Oila huquqiga oid bo'lgan qonunlari bilan bog'liqligini ko'rish mumkin. Jumladan, shu o'rinda mulk xuquqi xususida to'xtalib shuni aytib o'tish kerakki, mulkdorning o'z mulkiga egalik qilishi, undan foydalanishi va uni tasarruf etishi kishilarni mol-mulkka yaqinlashtirishning sharti bo'ldi.

Ota-onalar va bolalarning mulkiy-huquqiy munosabatlari Oila kodeksining 90-moddasi talablariga ko'ra, ota-onalar hayotligida bolalar ularning mol-mulkiga nisbatan mulkdor bo'lish huquqiga ega emasliklari ota-ona hamda voyaga yetmagan bolalarning mol-mulkiga nisbatan mulkdor bo'lish huquqiga ega emasliklari, shuningdek voyaga yetmagan bolalar o'z ota-onasidan va boshqa shaxslardan qonunda nazarda tutilgan miqdorda va tartibda ta'minot olish huquqiga ega ekanliklari, voyaga yetmagan bolalar ta'minoti uchun olingan mablag', pensiya, nafaqa uning otasi yoki onasi tasarrufida bo'lib, bolalarning ta'minoti, tarbiyasi va ta'lim olishi uchun sarflanishi, voyaga yetmagan bolalarning mol-mulkini tasarruf etishga doir vakolatlar amalga oshirilayotganda fuqarolik qonun hujjatlarida belgilangan qoidalar qo'llanilishi nazarda tutilgan.

Ota-onalar va voyaga yetmagan bolalarning mulkiy huquqlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

- ota-ona va bolalarning alohida-alohida mulki;
- ota-ona va bolalarning umumiy mulki;
- bolalarning oiladagi xususiy mulki.

Ota-onalar va bolalarning alohida-alohida mulki tarkibiga ota-onalarning hamda voyaga yetmagan bolalarning bevosita o'zlariga taalluqli bo'lgan va ular tomonidan tasarruf etiladigan mulklarini kiritish mumkin.

Voyaga yetmagan bolalarga tegishli bo'lgan mol-mulkni ularning ota-onalari, maxsus topshiriqsiz, qonuniy vasiy yoki homiy sifatida, belgilangan tartibga rioya qilgan holda boshqarishlari mumkinligi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining tegishli normalariga asosan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 29 iyuldagi 216-son qaroriga asosan "Oilaviy tadbirkorlikni hamda hunarmandchilik faoliyatini amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi Nizom tasdiqlangan bo'lib, unga

ko'ra, oilaviy tadbirkorlik — er-xotin tomonidan ularga birgalikdagi umumiy mulk huquqi bilan tegishli bo'lgan ularning umumiy mulki negizida amalga oshiriladigan hamda er-xotinning va ularga yordam beruvchi oila ahzolarining shaxsiy mehnatiga asoslangan, yuridik shaxs bo'lmagan jismoniy shaxslarning birgalikdagi tadbirkorlik faoliyati;

oilahzolari — er-xotin, ota-onalar yoki farzandlikka oluvchilar hamda 15 yoshdan oshgan, shu jumladan farzandlikka olingan bolalar;

hunarmandchilik faoliyati (hunarmandchilik) — yuridik shaxs bo'lmagan jismoniy shaxslarning hunarmandchilik buyumlari yoki tovarlari (ishlari, xizmatlari)ni ishlab chiqarish bo'yicha faoliyati;

hunarmand (usto-hunarmand, usto) — mustaqil ravishda yoki shogirdlari yordamida maxsus ko'nikmalar, asboblardan va kichik mexanizatsiya vositalaridan foydalanishga asoslangan anhanaviy texnologiyalar asosida buyumlarining funktsional xususiyatlarining tarixan qaror topgan talablariga hamda milliy estetik normalarga javob beradigan hunarmandchilik faoliyati buyumlari yoki tovarlari (ishlar, xizmatlar)ni tayyorlovchi jismoniy shaxs;

hunarmandning shogirdi — 15 yoshdan oshgan, hunarmanddan hunarmandchilik faoliyati buyumlari yoki tovarlari (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish bo'yicha faoliyatni o'rganayotgan jismoniy shaxslar tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishlari mumkinligi nazarda tutiladi.

SHuni ham alohida ta'kidlash zarurki, ota-ona va o'n to'rt yoshga to'lmagan voyaga yetmagan bolalar o'rtasida belgilangan tartibda umumiy mulk huquqi vujudga yuqoridagi Nizom talabalaridan kelib chiqqan holda vujudga kelishi mumkinligi belgilanadi. Umumiy mulkni vujudga keltirish uchun ota-onalar bilan bolalar o'rtasida kelishuv tuzilishi va bu mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqi fuqarolik qonuni hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshirilishi lozim.

Bundan tashqari, oilaviy tadbirkorlik munosabatlarida ishtirok etish uchun Oilahzosi 15 yoshga to'lgan taqdirda oilaviy tadbirkorlikda qatnashishi mumkin. SHaxs 16 yoshga to'lganda buyumlar yoki tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni tayyorlash

uchun hunarmandning shogirdi sifatida jalb etilishi mumkin. 15 yoshga to'lgan shaxs ota-onasidan bittasining yoki uning o'rnini bosadigan shaxsning yozma roziligi bilan hunarmandning shogirdi sifatida jalb etilishi mumkin.

Oila kodeksining 92-moddasida belgilanishicha, ota-ona va o'n to'rt yoshga to'lgan voyaga yetmagan bolalar o'rtasida qonunda belgilangan tartibda umumiy mulk huquqi vujudga kelishi mumkin. Ota-ona va voyaga yetmagan bolalar umumiy mol-mulkni vujudga keltirish to'g'risida kelishuv tuzishlari mumkin. Ota-ona va voyaga yetmagan bolalarning umumiy mol-mulkka egalik qilish, foydalanish va uni tasarruf etish huquqi fuqarolik qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Fuqarolik kodeksining 216 hamda 217-moddalariga muvofiq, ikki yoki undan ortiq shaxsning egaligida bo'lgan mol-mulk ularga umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi.

Mol-mulk mulkdorlardan har birining mulk huquqidagi ulushi aniqlab qo'yilgan (ulushli mulk) yoki bunday ulushlar aniqlab qo'yilmagan (birgalikdagi mulk) holda umumiy mulk bo'lishi mumkin.

Umumiy mulk bo'lgan mol-mulk ulushlarga bo'linadi, qonunda bu mol-mulkning birgalikdagi mulkni tashkil etishi nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Umumiy birgalikdagi mulk o'z vazifasini o'zgartirmagan holda taqsimlanishi mumkin bo'lmagan (bo'linmaydigan ashyolar) yoki qonunga ko'ra taqsimlanishi mumkin bo'lmagan mol-mulk ikki yoki undan ortiq shaxs mulkiga o'tgan paytda vujudga keladi.

Taqsimlanadigan mol-mulkning umumiy birgalikdagi mulkligi qonun hujjatlarida yoki shartnomada nazarda tutilgan hollarda vujudga keladi.

Birgalikdagi mulk ishtirokchilarining kelishuviga muvofiq, kelishuvga erishilmagan taqdirda esa – sudning qaroriga muvofiq umumiy mol-mulk bu shaxslarning ulushli mulki qilib belgilab qo'yilishi mumkin.

Agar ulushli mulk ishtirokchilarining ulushlari qonun asosida belgilanishi mumkin bo'lmasa hamda uning barcha ishtirokchilarining kelishuvi bilan belgilab qo'yilgan bo'lmasa, ulushlar teng deb hisoblanadi.

Ulushli mulk barcha ishtirokchilarning kelishuvi bilan ishtirokchilardan har birining ulushini ularning umumiy mol-mulkni vujudga keltirish va ko'paytirishga qo'shgan hissasiga qarab aniqlash va o'zgartirish tartibi belgilanishi mumkin.

Umumiy mol-mulkdan foydalanishning belgilab qo'yilgan tartibiga amal qilgan holda ushbu mol-mulkni o'z hisobidan ajratib olish mumkin bo'lmaydigan tarzda yaxshilagan ulushli mulk ishtirokchisi umumiy mulk huquqidagi o'z ulushini tegishli darajada ko'paytirilishiga haqli bo'ladi.

Umumiy mol-mulkdagi ajratib olish mumkin bo'ladigan yaxshilashlar, agar ulushli mulk ishtirokchilarining kelishuvi bilan boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, bu yaxshilashlarni amalga oshirgan ishtirokchining mulkiga qo'shiladi.

3-§. Voyaga yetmagan bolalarning xususiy mulklari va uni tasarruf etish

Voyaga yetmagan bolalar qonunda belgilangan tartibda xususiy mulk egasi bo'lishlari mumkin. Xususiy mulk huquqi O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi, Fuqarolik kodeksi, Oila kodeksi hamda Mulkchilik to'g'risidagi qonun normalari bilan tartibga solinadi.

Xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir.

Oila kodeksining 93-moddasiga ko'ra, voyaga yetmagan bolalar qonunda belgilangan tartibda xususiy mulk egasi bo'lish huquqiga ega ekanliklari, shuningdek voyaga yetmagan bolalarning qonunda belgilangan tartibda hadya, meros tariqasida olgan mol-mulki, shuningdek shaxsiy mehnati va tadbirkorlik faoliyati natijasida orttirgan mol-mulki ularning xususiy mulki hisoblanishi, voyaga yetmaganlarning tadbirkorlik faoliyatiga qo'shgan mablag'i va undan orttirgan daromadi, agar bola bilan ota-ona yoki oilaning boshqa a'zolari o'rtasida boshqacha tartibni belgilovchi shartnoma bo'lmasa, voyaga yetmaganlarning xususiy mulki hisoblanishi, voyaga yetmaganlarning shaxsiy foydalanishidagi

buyumlari (kiyim-kechak, poyabzal, ishlab chiqarish qurollari, o'quv anjomlari va boshqalar) ularning xususiy mulki ekanligi musmtahkamlab qo'yilgan.

Asosan mulkiy munosabatlarni tartibga solishga va mustahkamlashga qaratilgan O'zbekiston Respublikasining Mulkchilik to'g'risidagi qonuniga ko'ra mulkdor o'ziga tegishli mol-mulkka o'z ixtiyoriga ko'ra egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdor o'z mol-mulkiga nisbatan qonunga zid bo'lmagan har qanday xatti-harakatlarni qilishga haqlidir. SHu ma'noda olganda, oiladagi xususiy mulk egalari hisoblangan voyaga yetmagan bolalarning har biri faqat o'ziga qarashli bo'lgan (titul egalik) mulkka nisbatan o'z xohishiga ko'ra egalik qiladi, foydalanadi va tasarruf etadi.

Bugungi kunda mamlakatimizda xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmaydi.

Qonun bilan man etilgan ayrim ashyolardan tashqari har qanday mol-mulk xususiy mulk bo'lishi mumkin.

Nazorat savollari:

1.Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi mulkiy huquq va majburiyatlarga tushuncha bering?

2.Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi mulklarga nimalar kiradi?

3.Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi umumiy mulk tarkibini sanab bering?

4.Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi ulushli mulk tarkibi qanday tasarruf etiladi?

5.Bolalarning oiladagi xususiy mulki va uni tasarruf etish qanday amalga oshiriladi?

10-BOB. OILA A'ZOLARI VA BOSHQA SHAXSLARNING ALIMENT MAJBURIYATLARI.

1-§. Aliment huquq va majburiyatlarining umumiy qoidalari

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 63-moddasiga binoan, oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega ekanligi normalanib qo'yilgan.

Darhaqiqat, oila kishilik jamiyati erishgan eng yuksak oliy qadriyatlardan hisoblanadi. Jamiyatdagi boshqa mikrotuzilmalar qatori oila ham bir butunlikda shu jamiyatning butunligini tashkil qiladi. Binobarin, oilaning tinch-totuvligi, to'kinligi jamiyatning va davlatning barqarorligiga olib keladi.

Yuqorida aytilgan iliq gaplar, iliq so'zlar jamiki mavjud oilalarga taalluqli bo'lsa qanday yaxshi bo'lar edi. Afsuski, hamisha ham shunday emas. Hayotda, oilada, turmushda uchraydigan ba'zi bir salbiy holatlar tufayli aliment huquq va majburiyatlari ham vujudga keladi. Qaysidir ma'noda bizning millatimizning tusavvurida, mintalitetida aliment so'zining o'ziyoq uni eshitgan kishilarda salbiy kuyfiyat uyg'otadi. Nima bo'lganda ham bizga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra (uslida buni chin dildan istamagan bo'lar edik), bu holat hanuz davom etmoqda. Ya'ni, aliment to'lov munosabatlari.

Mazkur munosabatlar turmushimizda mavjud bo'lganligidan oila qonunchiligi bu munosabatlarni huquqiy tartibga soladi.

Aliment so'zi lotincha "alimentum" – "oziq-ovqat", "nafaqa", "ta'minot", "hoqish uchun mablag'lar" degan ma'nolarni anglatadi²⁹. Yoki boshqacha aytganda, bir shaxsning ikkinchi shaxsga majburan to'laydigan nafaqasi hisoblanadi. F.M.Otaxo'jaevning fikricha, "aliment to'lash ota-ona hamda bolalarning, farzandlika oluvchi va farzandlikka oluvchilar, er-xotinlar va sobiq er-xotinlarning, qarindoshlar va boshqa shaxslarning aliment huquq va majburiyatlaridan iboratdir³⁰.

Oila qonunchiligida ota-onaning voyaga yetmagan bolalariga, ota-onaning voyaga yetgan mehnatga layoqatsiz yordamga muhtoj bolalariga, yordamga muhtoj shaxslarga, bolalar muassasalariga joylashgan bolalarga, voyaga yetgan, mehnatga layoqatli bolalarning mehnatga layoqatsiz yordamga muhtoj o'z ota-onasiga, muomalaga layoqatsiz, yordamga muhtoj er-xotinlar va sobiq er-xotinlarning bir-birlariga nisbatan aliment huquq hamda majburiyatlari qayd etilgan.

²⁹ F.M.Otaxo'jaev. O'zbekiston Respublikasining Oila huquqi. T.:TDYuI. B.181.

³⁰ F.M.Otaxo'jaev. Oila huquqi. Xotin-qizlar va bolalarning huquqlariga oid qonun kafolatlari. -T.: O'zbekiston. 2000. -30 b.

Bular orasida hayotda ko'proq uchraydigan turi ota-ona hamda bolalarga to'lanadigan alimentlardir.

Fuqarolik huquqiy shartnomasining tushunchasida asosiy belgi, asosiy shart taraflarning muayyan natijaga erishishiga qaratilgan o'zaro kelishuvlaridir. Unda taraflarning har qaysisi tomonidan shartnoma bo'yicha olinadigan huquq va burchlar har xil bo'lsa ham ular oqibatida yagona huquqiy natija beradi. Masalan, biron-bir narsaga nisbatan yo egalik huquqi o'tkaziladi, yoki foydalanish huquqi. SHuningdek, fuqarolik huquqiy shartnoma asosan mulkiy munosabatlarni rasmiylashtirish uchun tuzilishini ham aytish kerak. Xo'sh, aliment bilan bog'liq majburiyatlar fuqarolik huquqiy xarakterdagi shartnomalardan nimasi bilan farqlanadi? Demak, aliment majburiyatlari majburiy xarakterda bo'lganligidan aliment to'lovchi va aliment oluvchi o'rtasida uning summasi (miqdori) haqida ko'pincha hech qanday kelishuv bo'lmaydi.

Nazorat savollari:

1. Aliment so'zining lug'aviy ma'nosi nimani anglatadi?
2. Aliment huquq va majburiyatlarining umumiy qoidalari deganda nimani tushunasiz?
3. Oila a'zolari va boshqa shaxslarning aliment majburiyatlari tushunchasi va uning vujudga kelish asoslari.
4. Aliment majburiyatlarida shaxslar o'zgarishi mumkinmi?

11-BOB. ALIMENTLARNI TO'LASH VA UNDIRISH TARTIBI.

1-§. Aliment to'lash va undirish tartibi

Aliment to'lashi shart bo'lgan shaxs alimentni ixtiyoriy ravishda shaxsan yoki o'z arizasiga muvofiq ishlab turgan joyda yoxud pensiya, nafaqa, stipendiya va boshqa turdagi mablag' olayotgan joyda to'lanadi. Voyaga yetmagan bolalar uchun olinadigan aliment arizaga muvofiq Oila kodeksining 99-moddasiga muvofiq ushlanib qolinadi. Oila kodeksining 135-modda, 3-qismiga asosan alimentning ixtiyoriy ravishda to'lab turilishi aliment undiruvchini xohlagan vaqtda aliment undirish haqida ariza bilan sudga murojaat qilish huquqidan

mahrum etmasligi belgilangan edi. Ushbu normaga quyidagicha o'zgartirish kiritildi. Aliment ixtiyoriy ravishda to'lab turilishi aliment unirish haqida da'vo yoki ariza bilan hohlagan vaqtda sudga murojaat qilish huquqidan mahrum qilmaydi, - degan so'zlar bilan almashtirildi.

Amaldagi qonunda aliment majburiyatlarida bar qator yangi qoidalar belgilangan.

Yangi oila qonuni aliment undirishni uch tartibini belgilaydi:

1. Aliment to'lash to'g'risidagi kelishuv tuzish (OKning 130-134-moddalari);
2. Alimentni ixtiyoriy to'lash (OKning 135-moddasi);
3. Alimentni sud tartibida undirish (OKning 136-moddasi).

Amaldagi qonunchilik bu uch tartib o'rtasidagi farqlarni aniq belgilab beradi. Aliment to'lash to'g'risidagi kelishish mavjud bo'lganida sud tartibida aliment undirishga yo'l qo'yilmaydi.

Aliment majburiyati bu shunday huquqiy munosabatni ular qonunda belgilangan yuridik faktlar sodir bo'lganida sodir bo'ladi.

Taraflar o'zaro kelishganda yoki sudning hal qiluv qarori mavjud bo'lganida bir xil oila a'zolari boshqa oila a'zolariga to'lashga majbur bo'ladi so'nggisi esa uni talab etish huquqiga ega bo'ladi.

Oila kodeksining 107-moddasiga kiritilgan qo'shimchaga ko'ra, Voyaga yetmagan bolani ota-onasidan olib, uni bolalar tarbiya muassasasiga joylashtirish to'g'risidagi hal eiluv earorini chiearishda yoxud ota va onaning iar biridan bola foydasiga ushbu Kodekksning 99-moddasida belgilangan miedorlarda aliment undirishi mumkin. Bunda undirilgan alimentlar mazkur bola nomiga ochilgan bank hisobvarag'ida jamlanadi va u voyaga yetganda to'lanadi.

Aliment to'lash to'g'risidagi kelishuv, sud yo'li bilan aliment undirish huquqiga ega bo'lgan shaxslar o'rtasida ham (Oila kodeksining 131-moddasiga binoan), bunday huquqqa ega bo'lmaganlar o'rtasida ham tuzilishi mumkin, chunki bu holatda aliment to'lash majburiyatini ixtiyoriy ravishda o'z zimmasiga olishi to'g'risida gap boradi. Masalan, Oila kodeksining 16-bobiga ko'ra, uy-ro'zg'or ishlari bilan shug'ullanuvchi mehnatga layoqatli er yoki xotinga, amaldagi xotin yoki er, vasiy, homiy va ularning homiyligidagilar, amaki-tog'alar, amma xolalar

va jiyalar hamda qonun bilan sud tartibida aliment talab qilinish huquqiga ega bo'lgan shaxslar doirasiga kiritilmagan boshqa shaxslar tomonidan aliment to'lash to'g'risida kelishuv tuzishlari mumkin.

Oila kodeksining 130-moddasiga binoan aliment to'lash to'g'risida kelishuv tuzish uchun muomalaga layoqatli bo'lish talab etilmaydi.

14 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar hamda sud tartibida muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxslar nomidan kelishuv ularning qonuniy vakillari (voyaga yetmaganlarning ota-onalari, vasiylari, homiylari) tomonidan tuziladi. 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar hamda muomala layoqatligi sud tartibida cheklangan shaxslar o'z qonuniy vakillarining roziligi bilan aliment to'lash to'g'risida kelishuv tuzadilar.

Oila kodeksining 131-moddasida kelishuvni yozma ravishda tuzish va uni notarial tarzda tasdiqlash shartligi belgilangan Notarial tartibda tasdiqlanmagan aliment to'lash to'g'risidagi kelishuv haqiqiy hisoblanmaydi. Biroq aliment to'lash to'g'risida (oddiy yozma shaklda) kelishuv tuzgan tomonlardan biri amalda uni ijro etishga kirishgan bo'lsa-yu, ikkinchi tomon uni notarial tasdiqlashdan bo'yin tovlayotgan bo'lsa, Fuqarolik kodeksining 12-moddasiga muvofiq kelishuv sud tartibida haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Bunday holatda keyinchalik kelishuvni notarial tasdiqlash talab etilmaydi.

Notarial tasdiqlangan kelishuv o'z ijro kuchiga ko'ra ijro varaqasiga tenglashtiriladi. Bu esa aliment ushlab qolish uchun boshqa hujjatlarni ko'rsatish talab qilinmasligini bildiradi. Notarial tasdiqlangan kelishuvni jo'natish, hisobga olish va saqlashga nisbatan ijro varaqalarini jo'natish, hisobga olish va saqlash qoidalari qo'llaniladi.

Aliment to'lash to'g'risidagi Fuqarolik kodeksining 150-moddasida belgilangan da'vo qo'zg'atish muddati doirasida e'tiborsiz qoldirilishi ham, rad etilishi ham mumkin.

Aliment to'lash to'g'risidagi kelishuvning tomonlarning o'zaro kelishuvlariga binoan o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi yozma ravishda amalga oshirilib notarial tasdiqlanishi zarur.

Oila kodeksining 16-bobiga binoan aliment kelishuvlarini quyidagilar tuzishlari mumkin:

- ota-onalar o'zlarining voyaga yetmagan bolalarini ta'minlash to'g'risida. Agar aliment 14 yoshga to'lmagan bolalarga beriladigan bo'lsa, u holda kelishuv aliment to'lovchi ota yoki ona bilan ona yoki ota o'rtasida tuziladi, bunda ikkinchi tomon sifatida farzandlikka oluvchi ota yoki onasi, vasiysi yoki farzandlikka oluvchisining roziligi bilan kelishuv tuzadilar;

- ota-onalar yordamiga muhtoj, mehnatga layoqatsiz voyaga yetgan farzandlarini ta'minlash to'g'risida ota-onalar bunday kelishuvni o'zlarining mehnatga yaroqli, voyaga yetgan farzandlari bilan ham tuzishlari mumkin;

- mehnatga layoqatli farzandlari o'zlarining mehnatga layoqatsiz, yordamga muhtoj ota-onalarini ta'minlash to'g'risida. Bunday holatda kelishuv voyaga yetgan har bir farzand bilan ota va onaning har biri o'rtasida, tomonlardan biri muomalaga layoqatsiz bo'lgan hollarda esa uning qonuniy vakili o'rtasida tuziladi. Bunday bitim ota-onalar mehnatga layoqatsizligi va muhtojligidan qat'iy nazar tuzilishi mumkin;

- er-xotindan biri mehnatga layoqatsiz, muhtoj bo'lgan hollarda, masalan, xotin homiladorligi davrida hamda umumiy farzand tug'ilganidan keyin uch yil davomida yoki er yoxud xotin nogiron umumiy farzandni parvarish qilayotganida u 18 yoshga to'lgunicha yo bo'lmasa I-guruh nogironi bo'lgan umumiy farzandni parvarish qilayotganida er-xotinlar aliment kelishuvi tuzishlari mumkin. Bitimda, aliment oluvchi er yoki xotin mehnatga layoqatsizligi yoki muhtojligidan qat'iy nazar, ulardan birini ta'minlash nazarda tutilishi mumkin;

- sobiq er-xotinlar, nikoh mavjudligi davrida ham, ular nikohdan ajralganidan keyin. Ular sobiq er yoki xotin mehnatga layoqatsizligidan yoki muhtojligidan qat'iy nazar, bunday kelishuvni tuzishlari mumkin;

- shunday bitim tuzishlari mumkin bo'lgan aka-ukalar va opa-singillar;

- bobolar va buvilar. Ular nabiralari bilan o'zlarini ta'minlash to'g'risida kelishuv tuzishlari mumkin;

- bobolari va buvilarini ta'minlash to'g'risida kelishuv tuzish huquqiga ega nabiralar;

- voyaga yetgan amaldagi tarbiyalanuvchilar. Ular o'zlarining sobiq amaldagi tarbiyachilarini ta'minlash to'g'risida kelishuv tuzish huquqiga egadirlar;

- voyaga yetgan asrandi o'g'illar va qizlar. Ular o'gay otalari yoki o'gay onalarini ta'minlash to'g'risida kelishuv tuzishlari mumkin.

Oila kodeksining 145-moddasida xorijiy davlatga doimiy istiqomat qilish uchun jo'nab ketayotgan shaxs bilan aliment to'lash to'g'risida kelishuv tuzish mumkinligi nazarda tutilgan. Bu kelishuvda tomonlar aliment olish huquqiga ega bo'lgan shaxslarni ta'minlashning har qanaqa usulini ko'zda tutishga haqlidirlar.

Kelishuvga muvofiq voyaga yetmagan bolalar uchun belgilanadigan aliment miqdori ular sud tartibida undirganda olish mumkin bo'lgan aliment miqдорidan kam bo'lmasligi kerak. Bu miqdor Oila kodeksining 99-moddasi bilan belgilab qo'yilgan va bir bola uchun ish haqi va (yoki) boshqa daromadning 1/4 qismini, ikki bola uchun 1/3 qismini va uchta hamda undan ortiq bola uchun 1/2 qismini tashkil qiladi.

Alimentlar aliment to'lashga majbur shaxsning ish haqi va (yoki) boshqa daromadiga nisbatan hissada muntazam (har oyda, har chorakda va shu kabi) to'lanadigan qat'iy pul miqdorida mulk berish yo'li bilan, shuningdek bo'lakchi usullarda to'lanishi mumkin. Kelishuvda to'lashning turli usullarini aralash qo'llanish nazarda tutilishi mumkin.

2-§. Aliment miqdorini indekslash tartibi

Indekslashning eng keng tarqalgan usuli – aliment miqdorini eng kam ish haqiga yoki chet el valyutasiga bog'liq qilib qo'yish.

Kelishuv, tomonlarning o'zaro kelishuviga binoan, istalgan paytda o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin. Bu ish ham kelishuv tuzilgan tartibda amalga oshirilishi kerak.

Tomonlarning moddiy yoki oilaviy ahvoli jiddiy ravishda o'zgargan hamda aliment kelishuvini o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risida kelishuvga

erishilmagan holatlarda manfaatdor tomon ushbu kelishuvni o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risidagi da'vo bilan sudga murojaat qilish huquqiga ega.

Aliment kelishuvidagi tomonlardan biri, odatda, mehnatga layoqatsiz, muhtoj shaxs bo'lib, uning manfaatlarini qattiq himoya qilish talab etiladi. SHu munosabat bilan Oila kodeksi aliment to'lash to'g'risidagi kelishuvni, uni o'zgartirishning Fuqarolik kodeksining 383-moddasida belgilangan umumiy tartibiga qaraganda ancha ixcham tartib bo'lib, sud nazorati ostida o'zgartirishni nazarda tutadi.

Ota-ona hamda bolalarning aliment huquqi va majburiyatlari aliment majburiyatlarini birinchi toifasiga kiradi. Ota-onalar va bolalar boshqa qarindoshlari bo'lish bo'lmasliklaridan qat'iy nazar bir-birlariga moddiy ta'minot berishga majburlar.

Ota-onalarni voyaga yetmaganlarga aliment to'lash majburiyatni asosi bo'lib, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi qon-qarindoshlik va voyaga yetmagan bolalarni mavjud bo'lishligi. Ishlashligi yoki ishlamasligidan qat'iy nazar, 18 yoshga to'lmagan bolalar voyaga yetmagan bola bo'lib hisoblanadilar.

Oila kodeksining 96-moddasiga binoan ota-ona voyaga yetmagan bolalariga ta'minot berishi shart.

Voyaga yetmagan bolalariga ta'minot berish majburiyatni ixtiyoriy ravishda bajarmagan ota (ona) dan sudning hal qiluv qaroriga asosan aliment undiriladi.

Agar voyaga yetmagan bolalariga ta'minot berish hamda haqida ota-ona o'rtasida kelishuv bo'lmasa, ularning ta'minoti uchun aliment sud tomonidan ota-onaning har oydagi ish haqi va (yoki) boshqa daromadining bir bola uchun to'rt dan bir qismi; ikki bola uchun uchdan bir qismi; uch va undan ortiq bola uchun yarmisi miqdorida undiriladi. Bu to'lovlarning miqdori taraflarning moddiy yoki oilaviy ahvolini va boshqa e'tiborga loyiq holatlarni hisobga olgan holda sud tomonidan kamaytirilishi yoki ko'paytirilishi mumkin. Har bir bola uchun undiriladigan aliment miqdori qonun hujjatlari bilan belgilangan eng kam ish haqini uchdan bir qismidan kam bo'lmasligi kerak (Oila kodeksining 99-moddasi).

Oila kodeksining 109-moddasiga binoan, voyaga yetgan, mehnatga layoqatli bolalar mehnatga layoqatsiz, yordamga muhtoj o'z ota-onasiga ta'minot berishlari va ular to'g'risida g'amxo'rlik qilishlari shart.

Qonun bilan mustahkamlangan, mehnatga layoqatli voyaga yetgan bolalarning o'z ota-onalariga g'amxo'rlik qilish majburiyati, birinchi navbatda, bolalarning ma'naviy burchi va vazifasi hisoblanadi. Mamlakatimizda o'zbek xalqida ota-onalarga g'amxo'rlik qilish bolalarni muqaddas burchi hisoblanadi. bu majburiyatni bolalar o'z xohishlari bilan bajarib kelmoqdalar.

Moddiy yordamga muhtoj mehnatga layoqatsiz ota-ona foydasiga aliment undirilishi vaqtida ota-onaning ham, bolalarning ham moddiy, oilaviy sharoitlari, shuningdek taraflarning e'tiborga loyiq barcha holatlari hisobga olinishi lozim.

Yordamga muhtoj mehnatga layoqatsiz ota-onaga aliment to'lash to'g'risidagi da'vo oiladagi barcha mehnatga layoqatli voyaga yetgan bolalarga nisbatan qo'zg'atilishi mumkin.

Oila kodeksining 111-moddasiga binoan, voyaga yetgan, mehnatga layoqatli bolalar ota-onasining kasalligiga va boshqa uzrli sabablarga ko'ra qilinadigan qo'shimcha harajatlarda ishtirok etishlari shart. Bu qoida qonunchilikda yangilikdir. Har bir voyaga yetgan bolaning zimmasiga yuklatiladigan qo'shimcha harajatlarni qoplash summasini belgilashda ularning moddiy sharoitlari hisobga olinadi.

Umuman, amaldagi qonunlarga ko'ra, aliment sudga murojaat qilingan kundan boshlab sudning hal qiluv qarori bilan undiriladi. Ammo Oila kodeksining 112-moddasiga binoan, aliment undirish to'g'risidagi nizo uzil-kesil hal etilgunga qadar sud'ya shu nizo bo'yicha undan belgilangan miqdorda vaqtincha aliment undirish to'g'risida ajrim chiqarishi mumkin. Bunda moddiy ta'minot uni miqdori, sudning ajrimi bilan, ta'minot berishi gumon qilinayotgan shaxsdan ma'lum summada undirilishi mumkin.

3-§. Er-xotinning aliment huquq va majburiyatlari

Er-xotinning aliment huquq va majburiyatlari, ya'ni bir-birlariga moddiy ta'minot berish majburiyatlari mulkiy huquq va majburiyatlar turlaridan biri hisoblanadi. Bu masala bo'yicha jinsiy holat hech qanday imtiyoz belgilamaydi.

Er-xotinlar va sobiq er-xotinlarning aliment majburiyatlari Oila kodeksining 15-bob, 117-121-moddalari bilan tartibga solinadi.

Agar er va xotin xohlasalar, Oila kodeksining 31-moddasiga muvofiq nikoh shartnomasida o'zaro moddiy ta'minot berish bo'yicha huquq va majburiyatlar belgilashi yoki aliment to'lash to'g'risida kelishuv tuzishlari mumkin (Oila kodeksining 130-moddasi).

Oila kodeksining 117-moddasida er-xotinning bir-biriga moddiy ta'minot berish majburiyatlari belgilangan. Unga muvofiq, "Er-xotin bir-biriga moddiy yordam berishi shart. Bunday yordam berishdan bosh tortilgan taqdirda, yordamga muhtoj, mehnatga layoqatsiz er yoki xotin, shuningdek xotin homiladorlik davrida va o'rtada bola tug'ilgan kundan boshlab uch yil davomida, o'rtadagi nogiron bola o'n sakkiz yoshga to'lguncha yoki bolalikdan 1-guruh nogironi bo'lgan o'rtasidagi bolaga qaragan yordamga muhtoj er (xotin) yordam berishga qodir bo'lgan xotin (er) dan sud tartibida ta'minot (aliment) olish huquqiga ega".

Er yoki xotining beriladigan ta'minot mablag'ining miqdori sud tomonidan ta'minot to'lovchining va oluvchining moddiy va oilaviy ahvolini hisobga olgan holda, har oyda to'lanadigan qat'iy summada belgilanadi. Biroq bu summa qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqining uchdan bir qismidan kam bo'lmasligi lozim.

Er yoki xotining aliment, agar umuman yashashi uchun mablag'i bo'lmaganda, shuningdek mablag'i bo'lsa ham, muhtoj bo'lsa tayinlanishi mumkin.

Ushbu turdagi nizolarni ko'rishda sud quyidagi holatlarni aniqlashi lozim, chunonchi, muhtoj (er (xotin)ning yashashi uchun mablag'ga ega yoki ega emasligini va bu mablag' uning asosiy ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli yoki yetarli emasligini; er (xotin)ning bolalari va boshqa boqimandalari bor-yo'qligini;

muhtoj er (xotin)ning voyaga yetmagan bolalaridan moddiy yordam olish yoki olmasligini va shu kabi boshqa holatlarni aniqlaydi.

Aliment to'lovchi yoki oluvchi er yoki xotinning moddiy va oilaviy ahvolidagi o'zgarish ularning hayotiga katta ta'sir etishi mumkin. Bu esa manfaatdor er yoki xotining sudga murojaat etib aliment miqdorini o'zgartirish yoki uni kamaytirishni talab qilish huquqini beradi.

Er yoki xotinni ta'minot berish majburiyatidan ozod qilish yoxud bu majburiyatni ma'lum muddat bilan cheklash sudning hal qiluv qaroriga asosan yo'l qo'yiladi. Sud hal qiluv qarorini chiqarishda: nikohda qisqa vaqt turgan bo'lsalar; o'ziga nafaqa talab qilayotgan er yoki xotin oilada o'zini nomunosib tutgan bo'lsa; agar yordamga muhtoj er yoki xotin spirtli ichimliklar, narkotik moddalarni suiiste'mol qilish yoki qasddan jinoyat sodir etib, uch yildan kam bo'lmagan muddatga sud tomonidan hukm qilingan bo'lsa, bunday holatlarni nazarga olish mumkin. Er yoki xotinni ta'minot berishdan ozod etish yoki bu majburiyatni muddat bilan cheklash uchun yuqorida keltirilgan shartlardan bittasi bo'lishi lozim. Ammo bunday holatlar mavjud bo'lganda ham har bir vaziyatda sud ishning aniq holatiga qarab da'voni qondirishi yoki uni rad etishi mumkin.

Nazorat savollari:

1. Aliment kimlarga nisbatan to'lanadi?
2. Oila kodeksining 99-moddasiga binoan voyaga yetmagan bolalarga to'lanadigan aliment miqdori qancha?
3. Sobiq er-xotinlarning aliment majburiyatlari qanday?
4. Aliment to'lovchi shaxs muomalaga layoqatsiz deb topilsa, aliment majburiyati bekor bo'ladimi?
5. Aliment qanday va qay asosda undiriladi?

12-BOB. OTA-ONA QARAMOG'IDAN MAHRUM BO'LGAN BOLALARNI JOYLASHTIRISH.

1-§. Ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni joylashtirish shakllari tushunchasi va huquqiy belgilari

Falsafaning umumiy qonuniyatlariga ko'ra, har bir narsada mantiq yotadi. Uning kategoriyalaridan biri sabab va oqibat bo'lib, unga ko'ra har bir oqibat muayyan shart-sharoitlardan, sabablardan vujudga keladi. O'z navbatida, sabab va shart-sharoitlar muayyan oqibatlar tug'diradi.

Bilishning mazkur dialektik qonuniyatlariga asoslanadigan bo'lsak, ota-onalik huquqidan mahrum qilish qator huquqiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Aslini olganda, huquqiy oqibatlarsiz ham ota-onalik huquqidan mahrum qilishning o'ziyoq naqadar jirkanch, naqadar ayanchlidir. SHu o'rinda yana bir narsani alohida ta'kidlashni istardikki, mazkur masala haqida gap ketganda, G'arb va SHarq mamlakatidagi, xususan, o'zbek millati mintalitetidagi o'ziga xosliklar ham e'tiborga molikdir.

Ma'lumki, oila huquqi bola manfaatlarini ustuvor deb biladi. SHu ma'noda, oiladagi muhit, sharoit bola manfaatlariga zid bo'lsa, yuqorida aytganimizdek, qonunchilik uni ushbu oilada, sharoitda qolishiga yo'l qo'ymaydi. Ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lganlik tufayli vujudga keladigan huquqiy oqibatlar va bunda asosiy e'tibor bolalarning huquq va qonuniy manfaatleri nima bo'ladi, ularning taqdiri qanday bo'ladi? – degan savollarga muayyan javob berishdan iboratdir.

Bola o'z ota-onasi tomonidan tarbiyalanishi, uning manfaatleri ta'minlanishi, har taraflama kamol topishi, insoniy qadr-qimmatleri himoya qilinish huquqiga ega. SHu ma'noda bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish ularning ota-onalari zimmasiga yuklatiladi. Bolaning ota-onasi bo'lmaganda yoki biz so'zlayotganimizdek, ular ota-onalik huquqidan mahrum qilinganda va bola ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan hollarda uning oilada tarbiyalanish huquqi vasiylik va homiylik organi tomonidan ta'minlanadi.

Vasiylik va homiylik organlari mahalliy organlar bo'la oladi. Vasiylik va homiylik organlari voyaga yetmagan yosh bolalarga nisbatan – xalq ta'limi bo'limlariga; ruhiy kasal va aqli zaiflarga nisbatan – sog'liqni saqlash bo'limlariga;

vasiylikka oluvchilarning boshqa toifalariga nisbatan esa – ijtimoiy ta’minot bo’limlariga yuklatiladi³¹.

Ma’lumki, Inson huquqlari umumjahon Deklarasiyasi³², Bola huquqlari to’g’risidagi Konvensiya³³larda aytilganidek, “... barcha odamlar erkin, qadrd-qimmat va huquqlarda teng bo’lib tug’ildilar”.

Ushbu xalqaro hujjatlarda bolaning himoyaga bo’lgan huquqi alohida normalanadi. Voyaga yetmagan bola qonunga muvofiq to’la muomala layoqatiga ega deb e’tirof etilsa, tabiiyki, u o’z huquq va majburiyatlarini, shuningdek himoya huquqini mustaqil amalga oshira oladi. Bola ota-onalar tomonidan qilinadigan suiste`molliklardan himoyalani shu huquqiga ega. Masalan, bolalarga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo’lish, jismoniy kuch ishlatish, ruhiy ta’sir ko’rsatish, bolaning hayoti yoki sog’lig’iga qarshi qasddan jinoyat sodir qilish kabilar. Aynan Oila kodeksining 79-moddasi 4-xatboshisida, “ota-ona ota-onalik huquqini susite`mol qilsa, bolalarga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo’lsa, jumladan jismoniy kuch ishlatsa yoki ruhiy ta’sir ko’rsatsa, ota-onalik huquqidan mahrum qilinishi mumkin”ligi normalangan.

SHunisi muhimki, bolaning huquq va qonuniy manfaatlarini buzilganda, shu jumladan, ota-ona (yoki ulardan biri) bolaning ta’lim-tarbiyasida o’z majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmaganida yo bo’lmasa ota-onalik huquqlarini suiste`mol qilganida bola o’z huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilinishini so’rab vasiylik va homiylik organiga, 14 yoshga to’lgandan keyin esa, mustaqil ravishda sudga murojaat qilish huquqiga ega. Bunday hollarda vasiylik va homiylik organi yoki sud bolaning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish yuzasidan tegishli choralar ko’rishi shart.

Hozirgi vaqtda dunyoning rivojlangan mamlakatlari, xususan, G’arbiy Yevropada, AQSHda bolalarni shaxs sifatida kamol topish jarayoni tezlashmoqda. Bu holat, anyniqsa, bolalarning ma’naviy dunyosida individualizm (har bir masala bo’yicha o’z qarashlariga egalik, boshqalarning ta’sirida bo’lmaslikka intilish,

³¹ I.Zokirov. O’zbekiston Respublikasining fuqarolik huquqi. -T.: Adolat. 1996. -42 b.

³² Inson huquqlari to’g’risida xalqaro bill to’plamida. -T.: Adolat. -5 b.

³³ Bola huquqlari to’g’risidagi Konvensiya. Human right fact sheet 10 the rights of the child to’plami. Jeneva. -T.: Adolat. 1996.

ma'lum ma'noda xudbinlik, boshqalar manfaatini hisobga olmasdan o'z manfaatlarini ustuvor qo'yish) xususiyatlarining yaqqol kuchayishida namoyon bo'lmoqda. Bu holat ham ijobiy, ham salbiy jihatlarga ega. Salbiy jihati shundan iboratki, bunda asriy bahs – otalar va bolalar o'rtasidagi ziddiyat chuqurlashadi, bolalarning kattalar ta'siridan chiqishi kutilmagan va ba'zan mudhish oqibatlariga olib keladi. Ijobiy tomoni shundaki, bolalar kattalar, ayniqsa, ota-onalar ularga nisbatan o'z huquqlarini suiste'mol qilishlariga yo'l qo'ymaydilar. Masalan, so'nggi yillarda Angliyada o'zlariga nisbatan shafqatsiz muomalada bo'lgan ota-onalarni sudga bergan bolalar soni ancha ko'paydi. Albatta, g'arb bilan SHarq mintaliteti, qadriyatleri o'ziga xos farqlarga ega. Biroq, inson huquqlari nuqtai-nazaridan olganda bolalarni o'z ota-onalari, vasiy, homiylari va boshqa qonuniy vakillari bilan nizolashish imkoniyatlari mavjudmi? – degan savol tug'ilishi tabiiy. Umumiy qoida bo'yicha bola va ota-ona o'rtasidagi munosabatlarni kuzatib borish mahalla, maktab, qo'ni-qo'shni, uchastka milisiya noziri tomonidan amalga oshiriladi. Agar bu munosabatlarda normal tabiiy-insoniy mezonlar buzilsa, birinchi galda yuqoridagi sub`ektlar bong uradilar. Bolaning huquqlarini himoyasi haqidagi masalani vakolatli davlat idoralari (milisiya, sud, prokuratura) oldiga qo'yadilar. Bolaning o'zi ham yuqorida ko'rsatilgan shaxslarga va idoralarga himoya so'rab murojaat etishga haqli. Biroq, yuqorida ta'kidlaganimizdek, xalqimiz bolajon xalq, ota-ona uchun farzand aziz, bola manfaatleri hamma narsadan ustun. SHu sababli ota-onalar o'z bolalarini qarovsiz tashlab qo'yishi, shafqatsiz munosabatda bo'lishi hollari deyarli kam uchraydi. Ko'p hollarda, ota-onaning bolani tergashi, nazorat qilishi (masalan, muayyan shaxslar bilan muloqotda bo'lmaslik, turli xil ziyofatlar, ulfatchiliklarga qatnashishni taqiqlash va h.k.) bola manfaatleri nuqtai-nazaridan, uni halol, barkamol inson bo'lib kamol topishini ko'zlab amalga oshiriladigan harakatlardir³⁴.

2-§. Ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarning huquqlarini himoya qilish

³⁴ I.Zokirov, M.Baratov. Voyaga yetmagan bolalarning huquq va majburiyatlari./Xotin-qizlar va bolalarning huquqlariga oid qonun kafolatlari to'plamida. -T.: O'zbekiston. 2000. -121 b.

Ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni huquqlarini himoya qilish hozirgi kunda o'ta dolzarb va yechimini kutayotgan muammolardan biri bo'lib hisoblanadi. Hayotda uchraydigan salbiy voqea-hodisalar ham ayrim hollarda ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarning huquqlarini himoya qilishga qaratiladi.

Yuqorida voyaga yetmagan bolalarni ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan deb topish asoslari xususida to'xtalib o'tgan Edik. Xo'sh, ota-onalar ota-onalik huquqidan mahrum qilingan bo'lsalar ham bolalar ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan hisoblanadilarmi? SHuningdek, ota-onalar ota-onalik huquqidan qaysi asoslarda mahrum qilinadilar? Bolalarning huquqlari qanday himoya ostiga olinadigan degan savollarga javob berish mavridi keldi.

Oila kodeksining 79-moddasiga binoan, ota-onalik huquqidan mahrum qilish holatlari belgilangan.

Ota-ona qaysi bolaga nisbatan ota-onalik huquqidan mahrum qilingan bo'lsa, shu bolaga nisbatan bo'lgan qarindoshlik faktiga asoslangan barcha huquqlardan, shu jumladan, undan ta'minot olish, shuningdek bolali fuqarolar uchun qonun hujjatlarida belgilangan imtiyozlar va nafaqalar olish huquqlaridan mahrum bo'ladi.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilinishi ota-onani o'z bolasiga ta'minot berish majburiyatidan ozod qilmaydi.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota-onaning (ulardan birining) bundan keyin bola bilan birgalikda yashash-yashamaslik masalasi sud tomonidan uy-joy to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hal qilinadi.

Ota-onasi (ulardan biri) o'ziga nisbatan ota-onalik huquqidan mahrum qilingan bola, agar u farzandlikka olingan bo'lmasa, turar-joyga bo'lgan mulk huquqini yoki turar-joydan foydalanish huquqini saqlab qoladi, shuningdek ota (ona) si va boshqa qon-qarindoshlari bilan tug'ishganlik faktiga asoslangan barcha mulkiy huquqlarini, jumladan, meros olish huquqini saqlab qoladi.

Bolani ota yoki onasiga berishning imkoniyati bo'lmagan yoki ota-onaning har ikkalasi ham ota-onalik huquqidan mahrum qilingan taqdirda, bola vasiylik va homiylik organining qaramog'iga olib beriladi.

Ota-ona (ulardan biri) ota-onalik huquqidan mahrum qilinganda bolani farzandlikka olishga ota-ona (ulardan biri) ota-onalik huquqidan mahrum qilinganligi to'g'risidagi sudning hal qiluv qarori chiqarilgan kundan keyin kamida olti oy o'tgach yo'l qo'yiladi.

Sudning qaroriga asosan ota-onalik huquqidan mahrum bo'lgan ota-onalar qarindoshlik faktiga asoslangan barcha huquqlardan mahrum bo'lادilar. Ushbu huquqlar uch guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga quyidagilar kiradi:

- o'z bolalarini shaxsan tarbiyalash;
- bola bilan ko'rishib turish;
- bolaning huquq va manfaatlarini himoya qilish;
- kelajakda voyaga yetgan bolalaridan ta'minot olish huquqi;
- vafot etgan bolasidan qonun bo'yicha meros olish.

Ikkinchi guruhga davlat tomonidan shaxsan ota-onalarga beriladigan quyidagi imtiyozlar kiradi:

- dam olish kunlari mehnatga jalb qilishni cheklash;
- qo'shimcha ta'til berish, belgilangan imtiyozli mehnat rejasini qo'llash;
- bola uch yoshga to'lgunicha uni parvarish qilish uchun beriladigan ta'tildan foydalanishlik;
- bolaga 14 yoshga to'lgunga qadar belgilangan to'liq bo'lmagan ish kuni yoki ish haftasini qo'llash;
- besh va undan ko'p bola tuqqan va tarbiyalagan onalarga imtiyozli pensiyalar berish va davlat tomonidan belgilangan boshqa imtiyozlar.

Uchinchi guruh tarkibiga bolalari bo'lgan ota-onalar uchun davlat tomonidan beriladigan turli nafaqa va yordamlar kiradi. Bular:

- bolalari bo'lgan fuqarolarga davlat tomonidan beriladigan moddiy yordam va nafaqalar;

- bola ikki yoshga to'lguncha mehnat bilan band bo'lgan ayollarga bolalari uchun beriladigan nafaqalar;

- 15 yoshga to'lmagan bolaning kasalligi bilan bog'liq vaqtincha mehnatga yaroqsizlik bo'yicha beriladigan nafaqa va boshqalar kiradi³⁵.

Yuqorida keltirilgan oqibatlar sababli ota-onalik huquqidan mahrum bo'lgan bolalar o'zlariga tegishli huquq va manfaatlarining himoya qilinishini va amalga oshirilishini tegishli tartibda saqlab qoladilar.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilish ota-onalarning noqonuniy harakati qaysi voyaga yetmagan bolaga nisbatan sodir qilingan bo'lsa, faqat shu bolaga taalluqli bo'ladi. Boshqa voyaga yetmagan bolalarga nisbatan esa, ota-onalik huquqi to'la saqlanib qoladi.

Ota-onalik huquqi bolalar voyaga yetguniga qadar ota-ona tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan huquq hisoblanadi. Ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota yoki ona, avvalo, shu voyaga yetmagan bolaga nisbatan shaxsan uni tarbiyalash huquqidan mahrum bo'ladi, shuningdek bolani tarbiyalash bilan bog'liq bo'lgan vakolatlardan, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan bolalari fuqarolarga qonun hujjatlarida nazarda tutilgan turli xil imtiyozlardan, nafaqa va moddiy yordam olish huquqlaridan mahrum bo'ladi.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota yoki ona, keksayib qolganda, mehnatga qobiliyatsiz va yordamga muhtoj bo'lib qolganda voyaga yetgan bolalaridan ta'minot talab qilish huquqini ham yo'qotadi.

Ma'lumki, ota-onalik huquqi ota-onalarning majburiyatlari bilan o'zaro uzviy bog'liq bo'ladi. Chunki bolalarni tarbiyalash va ularga ta'minot berish bo'yicha ota-onalar zimmasiga yuklatilgan majburiyatlarning bajarilishi ular tomonidan ota-onalik huquqlarini amalga oshirilishi hisoblanadi. Ammo, ota-onalik huquqidan mahrum qilish, mazkur ota-onaning aybi va noqonuniy harakati oqibatida bo'lgani sababli, ular ota-onalik majburiyatidan to'liq ozod qilinmaydilar. Voyaga yetmagan bolalarni ta'minlab turish majburiyati, ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota yoki onaning bo'ynida saqlanib qoladi. Ota-onalik

³⁵ Mualliflar jamoasi. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksiga sharhlar. T.: Adolat. -2000 y.

huquqidan mahrum qilingan ota yoki ona o'z bolalariga ta'minot berish majburiyatidan ozod bo'lmaydi. Chunki bu majburiyatning maqsadi voyaga yetmagan bolani ta'minlashdan iboratdir.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota yoki onaning bola bilan birgalikda bir joyda yashash yoki yashamasligi masalasi ota-onalik huquqidan mahrum qilish haqidagi ishni ko'rgan sud tomonidan hal qilinadi. Ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota yoki ona bilan voyaga yetmagan bolaning birga yashashi bolaning tarbiyalanishiga salbiy ta'sir o'tkazmaydi, degan xulosaga kelgan sud masalani ota yoki ona foydasiga ijobiy hal qilishi mumkin. Ota-onalik huquqidan ota va onaning har ikkalasi mahrum qilinganida yoki voyaga yetmagan bolani ota-onalik huquqi saqlanib qolgan ota yoki onasiga berishning imkoniyati bo'lmagan hollarda bola vasiylik va homiylik organining qaramog'iga uni tegishli joyga joylashtirish masalasini hal qilish uchun beriladi.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilishlik bunday ota-onaning uy-joyga bo'lgan huquqiga taalluqli emas. Ammo, qonunda belgilangan ayrim hollarda bunday ota yoki ona uy-joydan ko'chirilishi mumkin. Bunday hollarda uy-joydan ko'chirish manfaatdor tarafning yoki prokurorning talabi bilan amalga oshirilishi mumkin.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilingan shaxslar bolalarni farzandlikka olish, vasiy yoki homiy bo'lish huquqlaridan mahrumdirlar.

Ota-onalik huquqi mahrum qilingan ota-onaning bolasi farzandlikka olinmagan bo'lsa, otasi yoki onasining turar-joyiga bo'lgan o'zining mulkiy huquqini yoki turar-joydan foydalanish huquqini saqlab qoladi.

Farzandlikka olinmagan bola, shuningdek ota-onalik huquqidan mahrum qilingan otasi yoki onasiga va tug'ishganlik faktiga asoslangan boshqa qarindoshlarga nisbatan bo'lgan barcha mulkiy huquqlarni, shu jumladan meros olish huquqini saqlab qoladi.

Ayni vaqtda oila qonunchiligi juda "beshafqat emas". Qaytanga, oila qonunchiligining vazifalari oilani mustahkamlashdan, oilaviy munosabatlarni o'zaro muhabbat, ishonch va hurmat, hamjihatlik, bir-biriga yordam berish hamda

oila uning barcha aʼzolarining maʼsulligi hissi asosida qurishdan, biron-bir shaxsning oila masalalariga oʻzboshimchalik bilan aralashishiga yoʻl qoʻymaslikdan, oila aʼzolari oʻz huquqlarini toʻsqinliksiz amalga oshirishini hamda bu huquqlarning himoya qilinishi taʼminlashdan iboratdir. SHu maʼnoda oila qonunchiligi ota-onalik huquqini tiklash institutini ham normalaydi.

Ota-ona (ulardan biri) oʻz xulq-atvorini, turmush tarzini (yoki) bola tarbiyasiga boʻlgan munosabatini oʻzgartirgan hollarda ota-onalik huquqi tiklanishi mumkin.

Ota-onalik huquqini tiklash ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota-onaning (ulardan birining) daʼvosiga binoan sud tartibida amalga oshiriladi. Ota-onalik huquqini tiklash toʻgʻrisidagi ishlar vasiylik va homiylik organining, shuningdek prokurorning ishtirokida koʻrib chiqiladi.

Ota-onaning (ulardan birining) ota-onalik huquqini tiklash toʻgʻrisidagi daʼvosi bilan birga bolani ota-onaga (ulardan biriga) qaytarish toʻgʻrisidagi talabi ham koʻrib chiqilishi mumkin.

Agar ota-onalik huquqining tiklanishi bola manfaatlariga zid boʻlsa, sud bolaning fikrini hisobga olgan holda ota-onani (ulardan birining) ota-onalik huquqini tiklash toʻgʻrisidagi daʼvosini qanoatlantirishni rad qilishga haqlidir.

Oʻn yoshga toʻlgan bolaga nisbatan ota-onalik huquqining tiklanishiga faqat uning roziligi bilan yoʻl qoʻyiladi. Bola farzandlikka olingan va farzandlikka olish bekor qilinmagan boʻlsa, ota-onalik huquqini tiklashga yoʻl qoʻyilmaydi.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilishning maʼlum bir muddati belgilanmaydi, u muddatsiz hisoblanadi. Qonun boʻyicha ota-onalik huquqidan mahrum qilish bilan oilada huquqiy munosabat tugatiladi. Ammo, ota-onalik huquqini tiklash ham qonunda nazarda tutilgan. Bu hol, albatta, ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota yoki onaning oʻz hulq-atvorini tuzatishiga qaratiladi. Ota yoki onaning bola bilan aloqasi uzilmaydi, u bilan koʻrishib turish, muloqotda boʻlish unga moddiy yordam berib turish uchun harakat toʻxtamaydi, man etilmaydi.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota yoki onaning hulq-atvorida bola tarbiyasiga nisbatan jiddiy o'zgarishlar ro'y berishi mumkinligi aniqlansa, bunday hollar, albatta, ota-onalik huquqini tiklash to'g'risidagi talablarning asosligini ko'rib chiqishni talab qiladi.

Ma'lumki, ota-onalik huquqidan faqat sud qarori bilan mahrum qilinadi. SHu sababdan, ota-onalik huquqini tiklash faqat sud tartibida amalga oshirilishi mumkin.

Ota-onalik huquqini tiklash to'g'risidagi ishlar da'vo ishlarini yuritish tartibila ko'riladi. Da'vogar sifatida ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota yoki ona, javobgar sifatida esa, bolaning kimning homiyligida turishiga qarab, ota-onalik huquqi saqlangan ota yoki ona, shuningdek, vasiylik va homiylik organi bo'lishi mumkin. Ota-onalik huquqini tiklash ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota yoki onaning da'vo arizasiga binoan sud tomonidan vasiylik va homiylik organi, shuningdek prokurorning ishtirokida ko'rib hal qilinadi.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota yoki onaning hulq-atvori tuzalganligiga, uning hayotida jiddiy ijobiy o'zgarishlar sodir bo'lganligiga ishonib, unga bola tarbiyasini ishonish mumkin degan xulosaga kelgan sud, ota-onalik huquqini tiklash haqida hal qiluv qarori chiqaradi. SHu bilan birga bolani ota-onasiga qaytarish to'g'risidagi masalani hal qiladi.

Boshqa shaxslar tomonidan farzandlikka olingan bolalarga nisbatan ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota yoki onaning huquqi tiklanishi mumkin emas. Bu, albatta, voyaga yetmagan bolaning manfaatini ko'zlab amalga oshiriladi. CHunki farzandlikka olingan bolaning tarbiyasini o'z zimmasiga olgan farzandlikka oluvchining manfaatlariga ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota yo onaning manfaatini qarshi qo'yish bilan, yangi oilada tarbiya topgan munosabatlarning buzilishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Farzandlikka olish bekor qilinmasdan turib ota-onalik huquqini tiklash mumkin emas. Ota-onalik huquqini tiklash bola manfaatiga zid bo'lmasligi kerak va albatta bolaning fikri hisobga olinishi shart. O'n yoshga to'lgan bolaning fikri hisobga olinishi shart. O'n yoshga

to'lgan bolaning roziligi bo'lmasa, ota-onalik huquqini tiklash to'g'risidagi da'vo sud tomonidan qanoatlantirilmasligi mumkin.

Umuman olganda, qonun hujjatlaridagi holatlar va turmushdagi voqeiklardan kelib chiqib, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni aniqlash vasiylik va homiylik organlari zimmasiga yuklatilgan.

Vasiylik va homiylik organlari ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni aniqlaydi, bunday bolalarni hisobga oladi va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan har bir holatga qarab, bolalarni joylashtirish shakllarini tanlaydi, shuningdek, bunda buyon ularga ta'minot berish, ularni tarbiyalash va ularga ta'lim berish shart-sharoitlarini nazorat qilib boradi.

Vasiylik va homiylik organidan tashqari boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni aniqlash va joylashtirish bo'yicha faoliyat yuritishiga yo'l qo'yilmaydi.

Ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar borligidan xabardor bo'lgan muassasalar (maktabgacha tarbiya muassasalari, umumta'lim muassasalari, davolash va boshqa muassasa)larning mansabdor shaxslari va boshqa fuqarolar bu haqda bolalar turgan joydagi vasiylik va homiylik organiga xabar berishlari shart. Vasiylik va homiylik organi bunday xabar olgan kundan boshlab uch kun ichida bolaning turmush sharoitini tekshirib chiqishi shart bo'lib, bunda bola ota-ona yoki qarindoshlari qaramog'idan mahrum bo'lganligini aniqlasalar, uni joylashtirish masalasi hal bo'lgunga qadar bolaning huquq va manfaatlari himoya qilinishini ta'minglashi shart bo'lib hisoblanadi.

Ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar oila (farzandlikka olinishi, vasiylik yoki homiylik belgilanishi yoxud tutingan oila) ga berilishi, bunday imkoniyat bo'lmaganda esa, yetim bolalar yoxud ota-onalar qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar uchun tayinlangan muassasalar (tarbiya, davolash, aholini ijtimoiy himoyalash muassasasi va shunga o'xshash muassasalar) ga tarbiyaga berilishi lozim.

Ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni oilaga yoki tarbiyalash muassasalariga tarbiyalash uchun joylashtirish masalasi hal bo'lguniga qadar

vasiylik (homiylilik) majburiyatlarini bajarish vaqtincha vasiylik va homiylilik organlari zimmasiga yuklatiladi.

Demak, xulosa shundayki, inson va uning manfaatlari bizning mamlakatimizda birinchi o'ringda turadi. To'g'ri, bu o'ringda davlatning ham mavqegini pasaytirmaymiz. Nazariyotchilar aytganidek, davlatning asosiy ijtimoiy vazifasi uning xududida istiqomat qilayotgan barcha fuqarolar, millatlar va ellatlar, ijtimoiy va etnik guruhlarining jipsligini ta'minlashdan iborat ekan, davlat bu sohadagi o'z faoliyatini inson va jamiyat farovonligini ko'zlab, ijtimoiy adolat va qonunchilik prinsiplari asosida amalga oshiradi.

Voyaga yetmaganlarga nisbatan vasiylik yoki homiylilik belgilash uchun ularning ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lganligi aniqlanishi lozim. Xo'sh, qachon bolalar ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan hisoblanadi? O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 148-moddasiga binoan quyidagi hollar bunday oqibatga olib keladi:

- ota-ona vafot etganda;
- ota-onasi sud qarori bilan ota-onalik huquqidan mahrum etilganda yoki ularning ota-onalik huquqi cheklanganda;
- ota-onasi kasal bo'lganda;
- ota-onasi sud qarori bilan muomalaga layoqatsiz deb topilganda;
- ota-onasi olti oydan ortiq muddat bo'lmagan hollarda, agar bu bolalarning manfaatlari uchun zarur bo'lsa;
- ota-onasi bedarak yo'qolganda;
- ota-onasi bolalarni tarbiyalash yoki ularning huquq va manfaatlarini himoya qilishdan bo'yin tovlaganda, shu jumladan, ota-ona tarbiya, davolash muassasalari, aholini ijtimoiy himoyalash muassasalari va shunga o'xshash muassasalardan bolasini olishdan bosh tortganda, shuningdek boshqa zarur hollarda.

3-§. Voyaga yetmagan bolalarni ota-ona qaramog'idan mahrum etgan deb topish asoslari

Voga yetmagan bolalarni ota-ona qaramog`idan mahrum etgan deb topishi asoslari bir qancha bo`lib, bu holatlarning har biriga alohida izoh berib o`tsak, maqsadga muvofiq bo`lardi.

Ota-ona vafot etganda.

Ma`lumki, bolani tarbiyalash ota-ona vazifasidir. Bola o`z ota-onasidan tarbiya olish huquqini davlat ota-onasi vafot etib qarovsiz qolgan bolaga vasiy yoki homiy tayinlash orqali ta`minlaydi.

Yuqorida aytilganidek, vasiylik va homiylik organlari bolaning ota-onasi vafot etganda yoki boshqa sabablarga ko`ra ota-onalik huquqidan mahrum bo`lganlarga, ushbu organga ma`lum bo`lganidan boshlab uning tarbiyasini ta`minlashlari shart bo`lib hisoblanadi.

Bu yerda shunday savol tug`ilishi tabiiy. Xo`sh, qachon tarbiya shakli sifatida vasiy tayinlanadi? Boshqa tarbiya shakllari bilan o`xshashligi nima, xususan, patronat bilan? U yoki bu tarbiya shaklini tanlash bevosita bolaning doimiy yoki vaqtinchalik ota-onasining vasiyligidan mahrum bo`lganmi shunga bog`liq bo`lgan holda doimiy yoki vaqtincha joylashtirish masalasi bo`ladi. Agar vaqtinchalik ota-ona qaramog`idan mahrum bo`lsa (uzoq muddatli kasallik, davomli komandirovka va boshqalar) qachonki bola muayyan muddatda oilasiga qaytishga asos bo`lsa, ota-onalarni ota-onalik huquqidan mahrum qilish ularni hozirgi holatda ham, kelajakda ham bolaga nisbatan huquqlari poymol bo`lishiga yo`l qo`yilishi noto`g`ri. Ushbu holatlarda bola farzandlikka olinmasligi kerak. SHu holatda bolani oldingi oilasida qoldirib yaqinlaridan vasiy tayinlash lozim bo`ladi. Agar buning imkoni yo`q bo`lsa, ota-ona yo`q bo`lgan muddatga maktab-internatga joylashtirish kerak.

Ota-ona vafot etganda yoki ota-onalik huquqidan mahrum qilingan hollarda yoxud ota-onaning qardaligi noma`lum bo`lsa va bola ularga qaytarilishiga asosli holatlar yo`q bo`lsa, bolani doimiy joylashtirish masalasi tug`iladi. Bunday holatlarda farzandlikka olish bola manfaatlaridan kelib chiqadi. Farzandlikka olish masalasi tez hal bo`lmaydi. SHuning uchun unga nisbatan vasiy tayinlanadi. Agar bola tarbiyasi talablariga javob bera oladigan oila topilmasa, u holda, bola

Mehribonlik uyiga topshirilishi kerak. Masalan, fuqaro A. o'zining o'g'lini ota-onasi bilan birga tarbiya qilar edi, bolaning onasi alohida yashar edi. Fuqaro A. sodir etgan jinoyati uchun sudlanib va ozodlikdan mahrum qilingandan keyin bolaning bobosi uning onasiga da'vo qo'zg'atadi. Da'vo mohiyati bola tarbiyasi uchun aliment undirish to'g'risida bo'lgan. Bolaning onasi uni qaytarib berish to'g'risida qarshi da'vo qiladi. Tekshiruvlar shuni ko'rsatdiki, bolaning yashashi va tarbiyasi uchun yetarli sharoitni ikki tomon ham yaratib bera olmaydi, 10 yoshga to'lgan bola esa onasiga qaytishga qattiq qarshilik qiladi. Sudda prokuror fikri va vasiy xulosasiga ko'ra, ikkala taraf da'vosini qaytarish va bolani internatga joylashtirish, internat to'lovlarini ona hisobidan undirish to'g'risida qaror chiqaradi³⁶.

O'z-o'zidan ota-ona va bola alohida yashasa vasiy tayinlanadimi? – degan savol tug'iladi. Birinchidan, shuni e'tiborga olish kerakki, ota-ona va bola alohida yashashi ular ota-onalik vazifalarini bajarmayapti, degani emas. To'g'ri, tarbiya tarbiyalovchilar va tarbiyalanuvchi bilan shaxsiy muloqotda bo'lishi va bolaning harakatlarini kuzatib turishi umumiy holatda shunday amalga oshiriladi. Ammo ayrim hollarda katta yoshdagi bolalar ota-onasidan alohida yashasa vasiy tayinlanishi shart emas. Masalan, 16-17 yoshga to'lgan o'smir ishga yoki kollejga joylashsa, unga nisbatan vasiy tayinlanishi mumkin emas. Ammo ushbu holatda o'smirda umuman ota-ona yo'q bo'lsa, homiy tayinlanishi kerak.

Ushbu qoida ma'lum shartlarda xohlagan yoshdagi bolaga tadbiiq qilinishi mumkin. Masalan, ota-ona geolog bo'lib, davomli ekspeditsiyaga ketadi va bolasini bobo-buvisiga qoldirib ketadi. Bu holatda vasiy yoki homiy tayinlash rasmiy bo'lib, bolaga nisbatan munosabatni o'zgartirmaydi. Ko'pchilik shunday hollarda ota-ona va bolaning alohida yashashi va bola ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lganligi kelib chiqmaydi. Bunda vasiylik organlari tomonidan vasiy yoki homiy tayinlanmasligi ham mumkin bo'ladi. Ushbu holatda farzand yetarli sharoitlarda, ota-onalar ota-onalik huquqlarini amalga oshirib tursalar, ota-onaning alohida yashashlari uzoq muddat davom etsagina, bolaga nisbatan vasiy tayinlanishiga yo'l

³⁶ Toshkent shahar M.Ulug'bek tumanlararo fuqarolik sudining arxividan. 2002-yil 10 sentyabr.

qo'yiladi. SHuni alohida ta'kidlash kerakki, bunday oilalarni doimo nazoratga olib turish lozim. Qonunchilikda vasiy tayinlanmasdan turib bolaning alohida yashash muddati ham belgilangan. Umumiy qoidaga ko'ra ushbu muddat 6 oydan oshmasligi kerak. SHu muddatdan uzoq vaqtga ota-ona bolasini qarovsiz qoldirsagina, uning voyaga yetmagan farzandi uchun ma'lum bir muddatga vasiy tayinlanishi mumkin.

Ikkinchidan, qonunchilikda alohida yashash sabablariga e'tibor qaratilmog'i darkor. Ko'pgina holatlarda bu ob'ektiv sabablarga bog'liq bo'lishi ham mumkin. Masalan, uzoq muddatga komandirovkaga ketish, uzoq muddatga kasalxonaga joylashish va boshqalar. Ushbu hollarda voyaga yetmagan bolalar uchun vasiy tayinlanishi majburiy hol bo'lib hisoblanadi. Ota-onaning qardaligi haqida ma'lumot bo'lmasa ham bolaga nisbatan albatta vasiy tayinlanishi lozim.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, ob'ektiv sabablar bilan birga, sub'ektiv sabablarga ko'ra ham ota-ona boladan alohida yashashlari mumkin. Ushbu holat bo'yicha Vasiylik va homiylik to'g'risidagi Nizomda "ota-ona bilan bolani boshqa oilada yashashi yaxshi deb o'ylab boshqa oilaga tarbiyaga berilishi mumkin" deyilgan. Ushbu holatlar bo'yicha bola tarbiyasi bilan shug'ullanayotgan shaxslar vasiyligi (homiyligi) rasmiylashtirilib qo'yilishi kerak. Ota-onalar bolalarni shaxsan o'zlari boqish huquqiga egalar, ammo bu huquq bir holatda majburiyat ham hisoblanadi. Bu huquqni o'zlari ixtiyoriy ravishda boshqa shaxslarga berishlari ham mumkin, lekin buni majburiyat sifatida rad eta olmaydilar.

Ota-onalar o'zlarining bolalariga vasiy tayinlanishini so'rab vasiylik va homiylik organlariga murojaat qilishlari mumkin. Lekin buni talab qila olmaydilar.

Agar ota-onalar muomalaga layoqatli bo'lib, ota-onalik huquqidan mahrum qilinmagan bo'lsalar va bu holatda ob'ektiv to'sqinliklar bolani tarbiyalashga halaqit bermasa, vasiylik va homiylik organlari oldida ota-onani bola tarbiyasi bilan shug'ullanishga majbur qilish masalasi qo'yiladi. Ammo, masalaning bir tomoni, agar ota-ona bolani tarbiyalashga qarshi bo'lsa-yu, lekin ularga bola tarbiyasi majbur qilib belgilansa, bolaning normal hayot tarzi uchun yetarli sharoitlar yaratiladimi? – degan tabiiy savol tug'iladi. Ushbu holat ham

qonunchiligimizda batafsilroq yoritib qo'yilsa, bola manfaatlariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatgan bo'lur edi.

Oila huquqining asosiy tamoyillaridan biri ota-onalik huquqining himoya qilinishidir. CHunonchi ota-onalar o'z bolalari haqida g'amxo'rlik qilishlari, ularga ta'lim-tarbiya berishlari zarur. Ota-onalarning voyaga yetmagan bolalariga nisbatan ma'suliyati yanada ham yuqori bo'lishi nafaqat ularning qiziqishida, balki davlatning ham majburiy vazifasi bo'lib hisoblanadi.

Aksari yuridik adabiyotlarda ta'kidlanganidek, voyaga yetmagan bolaning tarbiyasi uchun ona ma'sul bo'lib hisoblanadi. Amalda bo'lgan qonunchiligimiz bolaga tarbiya berishda ota yoki onaga kengroq imkoniyat yaratib bermaydi. Aksincha, ular voyaga yetmagan bolalariga nisbatan ota-onalik huquqlarini amalga oshirishda teng huquqqa ega ekanliklari mustaqkamlab qo'yilgan. Agar shunday vaziyatlar yuzaga kelgan taqdirda, ish sud tartibida ko'rilib, asosli xulosalarga binoan, bolaning manfaatlaridan kelib chiqib nizo hal qilinadi³⁷, – deb ta'kidlaydi Ya.E.Pesin.

Ota-onasi sud qarori bilan ota-onalik huquqidan mahrum etilganida yoki ularning ota-onalik huquqi cheklaganda. Oila kodeksining 79-moddasida ota-ona (ulardan biri) ning ota-onalik huquqidan mahrum qilishi asoslari ko'rsatilgan bo'lib, ular quyidagilardir:

- ota-onalik majburiyatlarini bajarishdan bosh tortsa, shu jumladan aliment to'lashdan bo'yin tovlasa. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi³⁸da tushuntirilishicha, ota-onalik majburiyatlarini bajarishdan bo'yin tovlaganlik ota-onalik burchlarini uzluksiz ravishda bajarmaslik, o'z bolalariga qanday bo'lmasin g'amxo'rlik qilmasliklarini anglatadi. Tabiiyki, bunday harakat (harakatsizlik) bolani halokatga olib kelishi mumkin;

- uzrsiz sabablarga ko'ra o'z bolasini tug'ruqxona yoki boshqa davolash muassasasidan, tarbiya, aholini ijtimoiy himoyalash muassasasi va shunga

³⁷ Ya. Ye. Pesin. *Semejno-pravovnye i protsessualnye garantii prav jennin v SSSR*. -Alma-Ata.: 1972. Avtoref. diss. na soiskanie uch. stepeni d.yu.n. -25 b.

³⁸ "Bolalar tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan nizolarni hal qilishda sudlar tomonidan qonunlarni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi qarori //Konun nomi bilan. 1998. №3. -34 b.

o'xshash boshqa muassasalardan olishdan bosh tortsa. Bu holat "tug'ruqxona va bolalarni davolash profilaktoriyasi va o'quv-tarbiya muassasasi komissiyalari tomonidan tegishli tartibda rasmiylashtirilgan bo'lishi lozim"³⁹. Oila huquqining umumiy asoslaridan kelib chiqib, ota-onaning roziligisiz voyaga yetmagan bolalarni farzandlikka olishga yo'l qo'yiladi. Asosiy maqsad bolalarning huquqlarini himoya qilishga qaratiladi. CHunki yangi oilada ota-ona bolaning qonuniy vakillari vasiy (homiylar)ji farzandlikka oluvchi shaxslar hisoblanadilar⁴⁰;

- ota-onalik huquqini suiiste'mol qilsa, bolalarga nisbatan shafqsiz muomalada bo'lsa, jumladan, jismoniy kuch ishlatga yoki ruhiy ta'sir ko'rsatsa. Ota-onalik huquqini suiiste'mol qilish deganda, bu huquqlardan bolalarning manfaatlariga zid ravishda foydalanishni, masalan, o'qishga, jamoat topshiriqlarini bajarishga to'sqinlik qilishni, tilanchilikka undashni, uni spirtli ichimliklar va narkotik moddalar iste'mol qilishga o'rgatish, jinoyat qilishda, jinoyiy yo'l bilan daromad topishda voyaga yetmaganni jalb qilishni tushunmoq kerak", - deyiladi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi qarorida.

- muttasil ichkilikbozlik yoki giyohvandlikka muhtalo bo'lgan bo'lsa. Bunday asos bilan ota-onalik huquqidan mahrum qilish javobgarni muomalaga layoqati cheklangan deb tanilganidan qat'iy nazar amalga oshirilishi mumkin;

- o'z bolalarining hayoti yoki sog'lig'iga yoxud eri (xotini) ning hayoti yoki sog'lig'iga qarshi qasddan jinoyat sodir qilgan bo'lsa.

Ota-onalik huquqini cheklanishi esa sud tomonidan bolaning manfaatlari hisobga olingan holda, ota-ona ota-onalik huquqidan mahrum qilinmay turib, bola ota-onadan yoki ularning biridan olinishi to'g'risida hal qiluv qarori chiqarilishi bilan amalga oshiriladi. Oila qonunchiligiga binoan, agar ota-onalik huquqi cheklangandan so'ng o'z hulq-atvorini o'zgartirmasa, vasiylik va homiylik organi sud tomonidan ota-onalik huquqidan mahrum qilish to'g'risida da'vo taqdim etadi.

Ota-onasi kasal bo'lganda. Ushbu sabab ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lishning ob'ektiv sababi hisoblanadi (ota-ona vafoti, ozodlikdan mahrum qilish

³⁹ O'sha yerda.

⁴⁰ B.T.Xudayarov. Zauita prav i interesov detey po semeynomu pravu Respubliki Tadjikistan. Avtoref. na soisk. uch. step. k.yu.n... -Dushanbe.: 2000. -21 b.

kabi). Og'ir dardga chalingan ota-ona farzandining tarbiyasi bilan shug'ullanishga imkon topmagach, bolaning hayoti, sog'lig'i uchun xavf tug'ila boshlaydi. "Bunday hollarda vasiylik va homiylik organi bolaning ota-onasi tomonidan ko'rsatilgan shaxsni vasiy yoki homiy etib tayinlashi lozim"⁴¹ bo'ladi deb ta'kidlaydi M.V.Antokol'skaya. Bu fikrga qo'shilgan holda, shuni ham aytib o'tmoqchimizki, kasal bo'lib qolgan ota-ona jismonan bolasiga g'amxo'rlik qila olmaydi. Boshqa jihatdan esa, o'z harakatlari oqibatlarini to'liq anglab yetadi va kimlar farzandiga munosib tarbiya bera olishini biladi.

Ota-onasi sud qarori bilan muomalaga layoqatsiz deb topilganda.

Bunday hollarda ota-onaning o'ziga homiylik tayinlanishi lozim bo'ladi. Bolalar ota-onalaridan olinib, vasiylik va homiylik organining qaramog'iga topshiriladi, chunki ota-ona ixtiyorida qoldirish bola uchun xavfli bo'lishi mumkin.

Ota-onasi olti oydan ortiq muddat bo'lmagan hollarda, agar bu bolalarning manfaatlarini uchun zarur bo'lsa amalga oshirilishi mumkin. "Bola huquqlari to'g'risida"gi Konvensiyaga va O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksiga binoan, bola o'z ota-onasi bilan birga yashash va ularning g'amxo'rligidan foydalanish huquqiga egadir. Ammo hayotda ba'zi sabablarga ko'ra bola ota-onasi g'amxo'rligidan ma'lum muddatga mahrum bo'lib qolishi mumkin. Odatda, vasiylik va homiylik qisqa muddatga emas, balki bola ma'lum yoshga yetgunga qadar tayinlanadi. Ushbu holat umumiy qoidadan mustasno bo'lib, bolaga nisbatan qisqa muddatga uning ota-onasi qaytguniga radar muddatga vasiy va homiy tayinlanishini nazarda tutadi. Lekin ota-ona bolalarini qarindoshlari yoki boshqa yaqin kishilari ixtiyoriga qoldirsalar, bolalarga vasiylik yoki homiylik tayinlash shart emas.

Ota-ona bedarak yo'qolganda. Ha, bedarak yo'qolgan deb topish instituti ham fuqarolik huquqi sohasining o'rganish predmetiga kiradi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 33-moddasiga binoan, agar fuqaroning qaerdaligi haqida uning yashash joyida bir yil davomida ma'lumotlar bo'lmasa, manfaatdor shaxslarning arizasiga muvofiq sud bu fuqaroni bedarak yo'qolgan deb

⁴¹ M.V.Antokol'skaya. Semeynoe pravo. -M.: Yurist. 2000. -307 b.

topishi mumkin. Bu yerda “hir yil” muddatning belgilanishi ushbu holat yuzasidan oqilona muddat hisoblanadi. Zero, Fuqarolik kodeksining 9-moddasida “halollik, oqilonalik va Adolat” bilan harakat qilinishi nazarda tutiladi. “Yashash joyi” tushunchasi ham fuqarolik huquqiy munosabatlarda jiddiy ahamiyatga ega hisoblanadi. Fuqarolik kodeksining 21-moddasiga ko’ra, “fuqaroning doimiy yoki asosiy yashab turgan joyi uning yashash joyi hisoblanadi. O’n to’rt yoshga to’lmagan voyaga yetmaganlarning (kichik yoshdagi bolalarning) yoki vasiylikda bo’lgan fuqarolarning qonuniy vakillari ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki vasiylari yashaydigan joy voyaga yetmaganlar yoki vasiylikda bo’lgan fuqarolarning yashash joyi hisoblanadi”. Yashash joyi huquq va muomalaga layoqatli fuqarolarning o’zi tomonidan belgilanadi. Yashash joyini tanlash huquqi faqat qonunda nazarda tutilgan hollar va tartibdagina, masalan, ozodlikdan mahrum qilingan hollarda maxsus ijozat olish yo’li bilan joylashish mumkin bo’lgan hududlarda cheklanishi mumkin, – deyishadi sivilist olimlar⁴². Manfaatdor shaxslar kimlar bo’lishi mumkin? Manfaatdor shaxslar bedarak yo’qolgan deb gumon qilinayotgan shaxsning ota-onalari, farzandlikka oluvchilari, vasiylari yoki kreditor lari bo’lishi mumkin. Sir emaski, so’nggi paytlarda firibgar fuqarolar juda ko’p uchramoqda. Ayniqsa, ular tomonidan ko’plab fuqarolarning sarmoyalari olinib, evaziga muayyan vaqtdan keyin allaqanday pul summalari yoki qandaydir buyum yoki avtomobil va’da qilinib, “muayyan vaqt” kelganda esa, “ul zot”ni topib bo’lmaydi. Oradan bir qancha oylar, hatto yillar o’tadi. Darhaqiqat, qonunchilik bunday beqarorlikka befarq qarab tura olmaydi. Ular ana shunday fuqarolik huquqiy vositalar bilan tartibga solinadi⁴³. Mazkur munosabatlarni ko’rib, mazmunan hal qilish mamlakatimizda sud vakolatiga tegishlidir. Ushbu turkumdagi ishlarni ko’rish alohida tartibda ko’riladigan ishlar sirasiga kiradi⁴⁴. Bolalarning oilalarda tarbiyalanishining katta ahamiyatga ega ekanligi tufayli tarbiya berishning farzandlikka olish va vasiylik (homiyluk) tayinlash shakllari

⁴² I.Zokirov, O.Qyulov, M.Baratov. Fuqarolik huquqi: savollar va javoblar. -T.: TDYuI. 2003. -39 b.

⁴³ I.Zokirov, M.Baratov. O’zbekiston Respublikasida fuqarolarning huquq va muomala layoqati. -T.: Adolat. 1998. -36 b.

⁴⁴ III.IIforahmetov. O’zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual huquqi. -T.: Adolat. 2001. -339-341 b.

keng tarqalgan. Biroq farzandlikka olish uchun bir necha shartlar mavjud bo'lganligi bois, uni amalga oshirish murakkabroq kechadi. Ba`zi hollarda, esa (ota-onalarning vaqtincha boladan uzoqda bo'lishi) bolalarni joylashtirishning bunday shaklini tanlash maqsadga muvofiq bo'lmaydi. Bolalar tarbiyasi uchun qonun yoki maxsus hujjat bilan ma'sul shaxs bo'lishi talab qilinar ekan, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan hamda hali bolalar muassasalariga joylashtirilmagan bolalarga vasiy (homiy) tayinlanishi lozim bo'ladi. Vasiy (homiy) tayinlanishi bilan ushbu shaxsga bola tarbiyasi bo'yicha huquq va majburiyatlar beriladi. Ko'rinib turganidek, vasiylik (homiylik) bolalarni oilada tarbiyalashning eng qulay shaklidir. Ba`zan esa bolani vasiylik (homiylik) ka olgan shaxslar bilan bola o'rtasida juda yaqin munosabatlar paydo bo'lib, vasiy (homiy) bolani farzandlikka olgan hollar ham uchrab turadi.

Ota-onaning vasiyligidan mahrum bo'lgan bolalarga to'lanadigan alimentlarni undirishga alohida e'tiborni qaratish lozim. Ayrim sabablarga ko'ra ota-onalarga ota-onalik huquqlarini amalga oshirishlari chegaralab qo'yilishi mumkin. Lekin qonun nuqtai-nazaridan ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota yoki onalar voyaga yetmagan bolalariga aliment to'lash majburiyatini saqlab qoladilar.

Ota-onalarning har ikkalasi ham ota-onalik huququidan mahrum qilinsalar, voyaga yetmagan bolalar vasiylik va homiylik organiga beriladi. Ota-onasiz qolgan voyaga yetmagan bolalarga to'lanadigan aliment ularning vasiy yoki homiylariga, oilaga qabul qilingan ota-onalariga to'lanadi⁴⁵.

Demak, ota-ona o'z bolasiga tarbiya berish kabi vazifasini bajara olmasa yoki bajarmasa vasiylik va homiylik organlari bu bolaga nisbatan vasiylik (homiylik) belgilab, uning oilada tarbiyalanishini ta'minlab berishi lozim.

Vasiylik va homiylik fuqarolik huquqi instituti sifatida namoyon bo'lganda ham muhim ahamiyatga ega. Ba`zan fuqarolik-huquqiy munosabatida ishtirok etishi lozim bo'lgan ayrim fuqarolar to'la muomala layoqati yoshiga yetgan

⁴⁵ D.A.Logunov. Vзыскание alimentov. Vзыскание alimentov na detey, ostavshixsya bez popecheniya roditeley.//Yuridicheskiy mir. 2000. №2. -58-59 b.

bo'lsalar-da, o'zlarida mavjud bo'lgan ba'zi bir aqliy va ruhiy kamchiliklar tufayli muomalaga layoqatsiz bo'ladilar. SHuning uchun bunday shaxslar fuqarolik-huquqiy munosabatda ishtirok etadigan bo'lsalar, o'zlarining xatti-harakatlarini lozim darajada yurita olmaydilar, chunki ular normal harakat qila olmaydilar, o'z ishlari yuzasidan munosib hisob bera olmaydilar, shuningdek manfaatlariga ziyon yetkazilayotganligini anglay olmaydilar. Bunday hollarda ularga nisbatan boshqalarning g'amxo'rlik qilishi kerak bo'ladi. Bunday fuqarolar ustidan tegishli nazorat olib borish, ularga yordam berish va vasiylik qilish uchun maxsus kishilar hamda muassasalar jalb qilinadi.

Sistematik ravishda ichkilikka berilish va giyohvandlik vositalarini suiiste'mol qilish tufayli o'ziga qarashli mulkni behuda isrof qiluvchi va oila a'zolarini tirikchilik mablag'laridan mahrum etuvchi shaxsning muomala layoqati sud tartibida cheklanishi mumkin. Ularga nisbatan homiylik belgilanadi. Bunday fuqaro mayda maishiy bitimlarni o'zi mustaqil tuzishga haqli bo'lib, boshqa barcha mulkiy xarakterdagi bitimlarni tuzish, shu jumladan ish haqini ham tasarruf etish uchun homiysining roziligini olishi lozim.

Voyaga yetmagan shaxslarning qonuniy vakillari bo'lib birinchi navbatda ota-onalari va farzandlikka oluvchilari, vasiylari va homiylari bo'lishi mumkin. Farzandlikka oluvchilari, vasiylikka va tarbiyaga olgan ota-onalari to'la muomala layoqatiga ega bo'lishlari qonun asosida talab qilinadi. Bolani ota-onasidan olib qo'yish, ularni ota-onalik huquqidan mahrum qilish va boshqa holatlar bolaning uy-joyga nisbatan bo'lgan mulk huquqini bekor qilmaydi. Ota-onaning vasiyligidan mahrum bo'lgan bolaning yashash joyi vasiylik va homiylik organi orqali hal qilinadi⁴⁶.

Homiy tayinlashda homiylikka oluvchining hohishini e'tiborga olish shart⁴⁷. Vasiy tayinlashda esa vasiylikka oluvchining roziligi talab qilinmaydi, agar ular o'z hohishini erkin ifoda eta olmasalar (kichik yoshdagilar, muomalaga layoqatsiz

⁴⁶ Yu.Beskalov. Opredeflenie mesta jitel'stva rebenka.//Rossiyskaya yustitsiya. 2000. №2. -28-29 b.

⁴⁷ Mualliflar jamoasi. Xotin-qizlar va bolalarning huquqlariga oid qonun kafolatlari. Ommabop yuridik ma'lumotnoma. -T.: O'zbekiston. 2000. - 323 b.

shaxslar). SHuni alohida ko'rsatish lozimki, 10 yoshga to'lgan bolaga vasiy tayinlanayotganda uning roziligi olinishi lozim deb hisoblaymiz.

Vasiylik yoki homiylikni belgilash tartibi ham amaldagi qonunchilik bilan tartibga solinadi. O'zbekiston Respublikasida "Vasiylik va homiylik to'g'risida"gi Nizomga binoan vasiylik va homiylik vasiy yoki homiy tayinlashga muhtoj bo'lgan shaxs yashayotgan joydagi tuman yoki shahar hokimining qarori bilan belgilanadi.

Vasiy yoki homiy bo'lishni istovchi shaxslar vasiylik (homiylik) ka olishni rasmiylashtirish uchun quyidagi hujjatlarni taqdim etishlari lozim:

- vasiylikka yoki homiylikka oluvchilarning ismi, familiyasi, otasining ismi, yashash joyi, nikohdan qachondan beri turganligi va ularning birga yoki alohida yashashi, oilada farzandlar bo'lsa, ularning soni va yoshi va vasiylik (homiylik)ka oluvchining familiyasi, ismi, otasining ismi, yoshi, shuningdek, vasiylik yoki homiylikka olish asoslari ko'rsatilgan ariza;

- shaxsni tasdiqlovchi hujjat;

- turar joyidan oila a'zolari ko'rsatilgan ma'lumotlar;

- nikoh guvohnomasi (nikohdan ajralganlik guvohnomasi) nusxasi;

- ish joyidan ish haqi ko'rsatilgan ma'lumotnoma;

- ish joyi yoki turar joyidan tavsifnoma;

- vasiy yoki homiy bo'lishni istovchi shaxslarning sog'lig'i to'g'risidagi vrachlik maslahat komissiyasining xulosasi, ruhiy va narkologik muassasalari, teritansil dispanseri ma'lumotnomalari.

Vasiylik va homiylik organi esa o'z navbatida vasiylik homiylikka berilayotgan shaxs to'g'risida quyidagi hujjatlarni tayyorlaydi:

- tug'ilganlik haqidagi guvohnoma (pasport) nusxasi;

- ota-onasining o'limi haqidagi guvohnomalar nusxasi yoki ota-onasining (ulardan birining) ota-onalik huquqidan mahrum etilganligi, muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklanganligi yoxud bedarak yo'qolgan deb topilganligi haqida sud qarori;

- ota-onalarning bolalarni tarbiyalashdan va ta`minotidan bo`yin tovlaganligi haqidagi hujjatlar, ichki ishlar, davolash muassasalari va shunga o`xshash boshqa muassasalarning bolalar ota-onasiz qolganliklari to`g`risidagi dalolatnomalari;

- salomatligi to`g`risida tibbiy muassasaning xulosasi;

- vasiylik yoki homiylik belgilanayotgan shaxsning turar-joy, mol-mulki to`g`risidagi ma`lumotnoma;

- vasiylik va homiylik organining bolani vasiylik yoki homiylikka olishni hohlayotgan oilaning maishiy turmush sharoitlari, oila a`zolarining salomatligi va oilaning boshqa sharoitlari to`g`risidagi tekshiruv dalolatnomasi.

Oila kodeksining 177-moddasiga ko`ra, bolaning ota-onalik huquqidan mahrum qilinmagan ota-onasi bo`lib, vasiylik va homiylik organlari uning:

- ota-ona tarbiyasida qolishi bola manfaatlariga javob bermasligini;

- hayoti va sog`lig`i uchun bevosita xavf borligini aniqlasa, unga vasiy yoki homiy tayinlaydi. Ushbu moddada bolani ota-ona ixtiyoridan favqulodda hollarda olib qo`yish asoslari ko`rsatilgan⁴⁸. Bunday hollarda bola fuqarolar o`zini-o`zi boshqarish organining tegishli hujjati asosida zudlik bilan ota-onasidan yoki bolani o`z qaramog`iga olgan boshqa shaxslardan olib qo`yiladi. Ya`ni, bunday vaziyatlarda vasiy yoki homiy tayinlash uchun bir oylik muddatni qisqartish mumkin.

Ma`lumki, fuqaroni muomalaga layoqatsiz deb topish hamda muomala layoqatini cheklash sud qarori asosida amalga oshiriladi. SHuningdek, bunday shaxslarga kimlar vasiy (homiy) etib tayinlanishi sud muzokarasi o`tkazilayotgan paytda hal etiladi. Masalan, fuqaro S.D. 1997 yil 23 noyabr kuni sudga o`z onasi S.E. 1996 yildan beri bir necha marta ruhiy-asab kasalliklari shifoxonasida davolanganligini va u surunkali ruhiy kasalikka duchor bo`lganligi to`g`risida ariza berib, onasiga akasini yoki o`zini vasiy qilib tayinlashni so`raydi. "Sud fuqaro S.E.ni muomalaga layoqatsiz deb topib, unga vasiy qilib o`zining o`g`li S.D.ni tayinlash haqida qaror chiqardi"⁴⁹.

⁴⁸ Mualliflar jamoasi. O`zbekiston Respublikasining Oila kodeksiga sharhlar. -T.: Adolat. 2000. -329 b.

⁴⁹ I.Zokirov, M.Baratov. O`zbekiston Respublikasida fuqarolarning huquq va muomala layoqati. -T.: Adolat. 1998. - 35 b.

Vasiylik (homiyluk) belgilanishi lozim bo'lgan O'zbekiston fuqarosi chet elda istiqomat qilayotganda yoki chet el fuqarosi yoxud fuqaroligi bo'lmagan shaxs O'zbekistonda yashab turgan vaqtda unga vasiylik (homiyluk) belgilashga asoslar vujudga kelishi mumkin. Bunday hollarda, ya'ni vasiylik va homiyluk munosabatlari chet el elementi bilan murakkablashganda, xalqaro xususiy huquq me'yorlari tatbiq etiladi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1168-moddasiga ko'ra jismoniy shaxs qaysi mamlakatning fuqarosi bo'lsa, shu mamlakat huquqi uning shaxsiy qonuni hisoblanadi; fuqaroligi bo'lmagan shaxs qaysi mamlakatda doimiy yashab turgan bo'lsa, o'sha mamlakat huquqi uning shaxsiy qonuni hisoblanadi. O'zbekiston hududidan tashqarida yashab turgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari – muomalaga layoqatsizlar yoki muomala layoqati cheklangan voyaga yetgan shaxslar qaysi mamlakatda yashab turgan bo'lsa, ushbu davlatning tegishli qonunlariga binoan sud tomonidan vasiylik yoki homiyluk tayinlanadi. Bu haqda FKning 1174-moddasida shunday deyilgan: voyaga yetmaganlar, muomalaga layoqatsizlar yoki muomala layoqati cheklangan voyaga yetgan shaxslar ustidan vasiylik (homiyluk) sud qaysi mamlakatga tegishli bo'lsa, o'sha mamlakat huquqi bo'yicha belgilanadi va bekor qilinadi.

Bunda farzandlarga va "Vasiylik va homiyluk to'g'risida"gi Nizomning "v" bandida ko'rsatib o'tilgan shaxslarga pensiya ular boquvchining qaramog'ida turgan-turmaganligidan qat'iy nazar tayinlanadi. Marhum qaramog'ida turgan deb hisoblash uchun ushbu oila a'zolarining marhumning to'liq boquvida bo'lishi yoki undan yordam olib turgan bo'lishi hamda asosiy kun kechirish mablag'ining bo'lishi lozim. SHunisi e'tiborliki, o'quvchilar 18 yoshga to'lgunga qadar boquvchisini yo'qotganlik pensiyasini olish huquqiga egadirlar;

- ota-onalar yoki boshqa yaqin qarindoshlaridan olinadigan alimentlari;
- sug'urta tashkilotlari tomonidan vafot etgan shaxsning merosxo'riga to'lanadigan sug'urta pullari (agar sug'urta shartnomasi tuzilgan bo'lsa).

Bunda shaxsiy sug'urta shartnomasi qo'llanilishi mumkin. Ushbu shartnoma bo'yicha bir taraf (sug'urtalovchi) boshqa taraf (sug'urta qildiruvchi) to'laydigan, shartnomada shartlashilgan haq (sug'urta mukofoti) evaziga sug'urta

qildiruvchining o'zining yoxud shartnomada ko'rsatilgan boshqa fuqaro (sug'urtalangan shaxs)ning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazilgan, u muayyan yoshga to'lgan yoki uning hayotida shartnomada nazarda tutilgan boshqa voqea (sug'urta hodisasi) yuz bergan hollarda shartnomada shartlashilgan pulni (sug'urta pulini) bir yo'la yoki vaqti-vaqti bilan to'lab turish majburiyatini oladi (FKning 921-modda 1-qismi);

- vasiylik yoki homiylikdagi shaxsga tegishli mulk yoki mulkdan keladigan daromadlari. Masalan, bunday shaxslarning mulki ijaraga berilganda yoki pul mablag'larining bank muassasalariga omonot saqlash shartnomasi bo'yicha topshirilishi oqibatida olinadigan daromadlari va boshqalar kiradi;

- vasiylik yoki homiylikdagi shaxsning stipendiya yoki ish haqlari;

- turli muassasa, tashkilot va xayriya jamg'armalaridan xayriya tariqasida oladigan va boshqa mablag'lari hisobiga qoplanadi.

SHu bilan birga, vasiy (homiyl) bu mablag'larning oqilona sarflanishini ta'minlashi shart.

Vasiylik yoki homiylikdagi shaxsning mablag'i bo'lmaganda yoki mavjud mablag'lari o'zining ta'minoti uchun yetarli bo'lmagan hollarda vasiylik va homiylik organi ushbu mablag'larni qoplaydi.

Nazorat savollari:

1. Bolalar qachon ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan hisoblanadilar?
2. Ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan shaxslarni aniqlash va joylashtirish shakllariga nimalar kiradi?
3. Ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni huquqlarini himoya qiluvchi organ qaysi?
4. "Bola huquqlari to'g'risida"gi Konvensiya qachon va qacda qabul qilingan?

13-BOB. FARZANDLIKKA OLISH.

1-§. Farzandlikka olish tushunchasi va uning huquqiy tabiati

Farzandlikka olish haqida siz qaerdadir, kimdandir eshitgan bo'lishingiz kerak. Darhaqiqat, bugungi kishilik jamiyatiga hamjihatlik, jipslik, oqillik, insof va adolat xosdir. Ushbu ma'naviy-axloqiy negizlar bilan inson boshqa mavjudotlardan keskin farq qiladi. SHuningdek, unda aql-idrok, tafakkur bor. SHu ma'noda olganda, farzandlikka olish haqida so'z ketganda, albatta, davlat va jamiyat erishgan yutuqlar va milliy manfaatlar, xususan, oila va bolalar manfaatlaridan kelib chiqish lozim.

1995 yil 21 dekabrda qabul qilingan va 1997 yil 1 martda amalga kiritilgan O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida farzandlikka olish alohida turdagi fuqarolik holati hisoblanib, ushbu holatni qayd etish fuqarolik holati hujjatlari (FHDYo) ni yozish organlariga topshirilgandi. Mazkur kodeksga 1998 yil 25 dekabrda kiritilgan o'zgartirishlarga ko'ra, farzandlikka olish alohida turdagi fuqarolik holati hujjatlari sirasidan chiqarilib, tug'ilish, o'lim, nikoh tuzilganligi, nikohdan ajralish kabi fuqarolik holati hujjatlarida ularga tegishli o'zgartirishlar kiritish yo'li bilan ifodalanishi belgilandi.

Ayni vaqtda 2013 yil 30 aprelda "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'RQ-352-son qonun tasdiqlandi⁵⁰ va kuchga kirdi. Unga ko'ra, Fuqarolik protsessual va Oila kodekslariga aynan farzandlikka olish masalalari bilan bevosita bog'liq bo'lgan qator o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritildi. CHunonchi, FPKga "Farzandlikka olish" deb nomlangan yettita prim moddani o'z ichiga olgan 31¹-bob kiritildi. Oila kodeksining 16 ta moddasiga o'zgartirish kiritildi. SHu jumladan, 163, 168-moddalar chiqarib tashlandi. Endilikda farzandlikka olish bilan bog'liq mahmuriy tartib o'z o'rnini – sud tartibiga bo'shatdi

Ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan va yetim bolalar, ayni vaqtda faqat voyaga yetmagan bolalarnigina ularning manfaatlarini ko'zlab farzandlikka olinadi. Farzandlikka olish bolani farzandlikka olishni istagan shaxslarning arizasiga binoan hamda vasiylik va homiylik organi (xalq ta'limi faoliyatini

⁵⁰ // Халқ сўзи, 2013 йил 1 май. Қонуннинг 48-моддаси 1-қисмига қўра, биз сўз юритмоқчи бўлган қисмлар расмий эълон қилинган кундан, яъни жорий йил 1 майдан кучга кирди.

metodik tahminlash va tashkil etish bo'limlari sog'liqni saqlash, mehnat va aholini ijtimoiy ta'minot bo'limlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari – vasiylik va homiylik organlaridir) tavsiyasiga ko'ra sud qarori bilan rasmiylashtiriladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 12-apreldagi 171-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish Qoidalari”da belgilanishicha, FHDYo organi qabul qilingan hujjatlar asosida tug'ilganlik haqidagi dalolatnoma yozuviga tegishli o'zgartishlarni kiritadi va tug'ilganlik haqida yangi guvohnoma beradi. Farzandlikka oluvchilar bolaning tug'ilishi qayd etilgan daftarga uning ota-onasi deb yozilishi kerak. Bolaning manfaatlaridan kelib chiqib, zarur hollarda bolaning familiyasi, ismi, otasining ismigina emas, balki tug'ilgan sanasi ham bir yildan ortiq bo'lmagan farq bilan o'zgartirilishi mumkin. Agar bola o'n yoshdan oshmagan bo'lsa, tug'ilgan joyi ham O'zbekiston Respublikasi doirasida o'zgartirilishi mumkin.

Voyaga yetgan erkak yoki ayol fuqarolar farzandlikka oluvchilar bo'lishi mumkin. Quyidagi shaxslar farzandlikka oluvchilar bo'lmaydilar:

- ota-onalik huquqidan mahrum qilingan yoki ota-onalik huquqi cheklanganlar;

- qonunda belgilangan tartibda muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklanganlar;

- asab kasalliklari yoki narkologiya muassasalarida ro'yxatda turuvchilar;

- farzandlikka olganligi bekor qilingan sobiq farzandlikka oluvchilar;

- qasddan sodir qilingan jinoyatlari uchun ilgari hukm qilinganlar.

Qonun o'gay ota va o'gay ona tomonidan farzandlikka olish hollaridan tashqari holatlarda farzandlikka oluvchi va farzandlikka olinuvchilar yoshidagi farq o'n besh yoshdan kam bo'lmasligini shart qilib qo'yadi⁵¹.

Farzandlikka olinuvchining qarindoshlari, farzandlikka olinuvchi oilasida yashayotgan shaxs, aka-uka, opa-singillarni ular o'rtasidagi qarindoshlik aloqalarini buzmasdan farzandlikka olayotgan shaxslar, o'gay ota va o'gay ona, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, kasallik, baxtsiz hodisa oqibatida

⁵¹ F.M.Otaxo'jayev. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. -T.:TDYul.2005. – 279 B.

farzandlaridan ajralgan shaxslar farzandlikka olishda ustunlik huquqiga egadirlar. Qoida tariqasida, o'n yoshga to'lgan bolani farzandlikka olish uchun uning roziligi talab qilinadi. Farzandlikka olish uchun bolaning roziligi vasiylik va homiylik organi tomonidan aniqlanadi. Agar bola er-xotinning har ikkalasi tomonidan farzandlikka olinayotgan bo'lsa, bunday hollarda xotin (er)ning roziligi ham talab etiladi. SHuningdek, bolani farzandlikka olish uchun farzandlikka olinayotgan bola ota-onasining roziligi ham talab etiladi. Ammo quyidagi hollarda ota-onaning rozilgisiz farzandlikka olishga yo'l qo'yiladi:

- ota-onaning kimligi noma'lum bo'lsa;
- ota-ona ota-onalik huquqidan mahrum qilingan bo'lsa;
- ota-ona muomalaga layoqatsiz, bedarak yo'qolgan deb topilgan yoki vafot etgan deb e'lon qilingan bo'lsa;

- ota-ona bir yildan ortiq muddat davomida bolalar yoki davolash muassasalaridagi bolasidan uzrli sabablarsiz xabar olmagan bo'lsa.

Farzandlikka olingan bolalar barcha shaxsiy va mulkiy huquqlarda farzandlikka oluvchining o'z bolalariga tenglashtiriladi. Ayni vaqtda farzandlikka olinganlar va ularning ota-onasi (shuningdek, qarindoshlari) bir-birlariga nisbatan shaxsiy va mulkiy huquqlarni yo'qotadilar hamda o'zaro majburiyatlardan ozod bo'ladilar.

Farzandlikka oluvchilar o'z zimmalaridagi majburiyatlarni bajarishdan bo'yin tovlayotgan yoki ularni lozim darajada bajarmayotgan bo'lsalar, ota-onalik huquqini suiiste'mol qilayotgan bo'lsalar, farzandlikka olinuvchilarga nisbatan shafqatsizlik bilan muomalada bo'lsalar, muttasil ichkilikbozlikka yoki giyohvandlikka muhtal bo'lgan bo'lsalar, farzandlikka olish bekor qilinadi.

SHuni ham eslatish o'rinliki, farzandlikka olish fuqarolarning mutloq erki hisoblanib, farzandlikka oluvchiga majbur qilinmaydi. SHuningdek, farzandlikka olish sirini oshkor qilish tegishli ravishda jinoyat qonunchiligi bilan ta'qib qilinadi.

O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksining 151-modda farzandlikka olish bevosita sud tomonidan amalga oshirilishi hamda ushbu kodeksining 155-moddsiga muvofiq farzandlikka olinayotgan bolaning farzandlikka olinishiga

roziligi, 159-moddada ota-onaning bolaning farzandlikka olinishiga roziligi, 164-moddada farzandlikka olishda tug'ilishni qayd etish dafatariga o'zgartirish kiritish, 165-moddaga binoan farzandlikka olishni huquqiy oqibatlari va boshqa bir qator moddalariga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritilishi, shuningdek ayrim moddalarning kodeksdan chiqarib tashlanishini aytish mumkinki, farzandlikka olish masalalarida yana bir bora qonuniylikni tahminlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Nazorat savollari:

1. Farzandlikka olish tushunchasi va ahamiyati.
2. Farzandlikka olishda ustun bo'lgan shaxslar kimlar?
3. Farzandlikka olinuvchi va farzandlikka olinayotgan voyaga yetmagan bolalar o'rtasidagi farq necha yoshdan kam bo'lmasligi lozim?
4. Farzandlikka olish qachon va qaysi organ tomonidan haqiqiy emas deb topiladi?

14-BOB. VASIYLIK VA HOMIYLIK.

1-§. Vasiylik va homiylik tushunchasi, uni qo'llash tartibi

Vasiylik va homiylik fuqarolarga ularni ta'minlash, tarbiyalash, ta'lim berish maqsadida, shuningdek ularning shaxsiy va mulkiy huquqlari va manfaatlarini himoya qilish uchun belgilanar ekan, vasiy va homiylarning huquqlari mana shu vazifalardan kelib chiqadi.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 173-moddasiga binoan vasiylik va homiylik ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarga ta'minot berish, ularni tarbiyalash va ularga ta'lim berish, shuningdek bunday bolalarning shaxsiy hamda mulkiy huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun belgilanadi. Vasiylik va homiylik tuman yoki shahar hokimining qarori bilan belgilanadi.

Vasiylik va homiylik vazifalarini amalga oshirish o'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslarga nisbatan – xalq ta'limi bo'limlariga, sud tomonidan muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb topilgan shaxslarga nisbatan – sog'liqni saqlash bo'limlariga, sog'lig'ining yomnligi sababli homiy

tayinlashga muhtoj muomalaga layoqatli shaxslarga nisbatan – ijtimoiy ta'minot bo'limlariga yuklatiladi.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 181-modda 4-qismida vasiy va homiylarning huquqlari bayon etilgan. Vasiy (homiy) lar o'z vasiyligi (homiyligi) dagi bolaga nisbatan ota-onalik huquqini amalga oshiradilar. Vasiy (homiy) larning huquqlari ota-onalarnikidan farqi faqatgina ularning torroq hajmdaligi hamda vasiylik va homiylik organlarining nisbatan qattiqroq nazoratiga olinganligidadir⁵². SHu sababli ham ular o'z qaramog'idagi bolani tarbiyalash hamda tarbiyalash usulini mustaqil ravishda belgilashga haqli bo'ladilar, ya'ni vasiy (homiy) bolani qanday o'quv muassasasiga joylashtirish, qacda dam olishi va shu kabilarni o'zlari hal qiladilar. Ma'lumki, qonunchiligimizda tarbiya berishning aniq shakllari ko'rsatilmagan bo'lib, ularning ifodasi bolalarning ma'naviy kamol topishida, ularning shaxs sifatida shakllanishida, jamiyatdagi o'zni va boshqalarda ko'rinadi. Ammo tarbiya usulini tanlashda bolaning fikri hamda vasiylik va homiylik organining tavsiyalari e'tiborga olinishi lozim. Bolaning fikrini e'tiborga olishda uni yoshining ahamiyati yo'q, muhimi, bola o'z fikrini erkin ifodalay olsin. Vasiylik va homiylik organining fikri ko'proq tavsiyaviy shaklda bo'lib, bolani tarbiyalashning maqbul usullarini tanlashga yordam beradi.

Oila kodeksining 181-modda 4-qismi 2-bandiga ko'ra, vasiy (homiy) o'z qaramog'idagi bolani qonuniy asoslar bo'lmay turib, o'zida saqlab turgan har qanday shaxslardan, shu jumladan, bolaning yaqin qarindoshlaridan, sud tartibida qaytarib berishni talab qilishga haqli. Vasiy (homiy)lar o'z majburiyatlarini shaxsan amalga oshirishi lozimligi sababli, ular bu huquqdan o'z vasiylik (homiylilik) muddati tugagunga qadar foydalanishi mumkin.

Bola huquqlari to'g'risidagi Konvensiyaga binoan, voyaga yetmagan bolalar nafaqat shaxsiy huquqlarga, balki mulkiy huquq va majburiyatlarga ega ekanliklari ham belgilab qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksida belgilanishicha, ota-ona va voyaga yetmagan bolalar o'rtasida mulkiy chegaralar o'rnatilgan. SHu bilan birgalikda, bola ota-onasi tirikligi vaqtida uning mulkiga nisbatan mulkdor

⁵² M.V.Antokolskaya. Semeynoe pravo. -M.: Yurist. 2000. -309 b.

bo'la olmasligi va o'z navbatida ota-ona bolaning mulkiga nisbatan ham mulkdor bo'la olmasliklari belgilab qo'yilgan. Lekin oilaning boshqa a'zolari (aka-ukalar, opa-singillar va boshqalar) bilan munosabatlari berilmagan. Ota-ona va bolalar o'rtasida bir-birlarining mulkiga egalik qilish va foydalanish o'zaro rozilik bilan amalga oshiriladi. Fuqarolik kodeksida belgilanishicha, olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan kichik yoshdagi bolalar quyidagilarni mustaqil ravishda amalga oshirishga ega ekanliklari ko'rsatilgan. Ya'ni:

- mayda maishiy bitimlar tuzishga;
- tekin manfaat ko'rishga qaratilgan, notarial tasdiqlashni yoki davlat ro'yxatidan o'tkazishni talab qilmaydigan bitimlarni;
- qonuniy vakil yoki uning roziligi bilan uchinchi shaxslar tomonidan muayyan maqsad yoki erkin tasarruf etish uchun berilgan mablag'larni tasarruf etish borasidagi bitimlar⁵³ni vasiy yoki homiysining roziligisiz amalga oshirishi belgilab qo'yilgan. Barcha turdagi boshqa bitim va shartnomalarni ularning nomidan ota-onalari, farzandlikka oluvchilarining, vasiy yoki homiylari tuzadilar. Aksari hollarda, qonunda belgilanganidek, voyaga yetmagan bolalarning nomidan ota-onalarining shartnomalar tuzishlari uchun vasiylik va homiylik organining roziligi talab qilinadi. Ammo rozilik bo'lishi bilan birgalikda boshqa hollarga ham e'tibor qaratiladi. Vasiylik va homiylik organining roziligi bo'lsa ham bola mulkiy zarar yetkazsa, shartnoma haqiqiy emas deb topilishi mumkin⁵⁴.

Kichik yoshdagi bolalar yetkazgan zararlari uchun javob bermaydilar. SHU bilan birgalikda ular o'zlari tuzgan shartnomalar uchun ham javobgar bo'lmaydilar. Bular yuzasidan javobgarlik ota-ona, farzandlikka oluvchilar yoki vasiylar zimmasida bo'ladi. Kichik yoshdagi bolalar o'z ayblari yo'qligini isbotlay olsalar, bu yerda hech kim javobgar bo'lib hisoblanmaydi⁵⁵.

Voyaga yetmaganlar tuza oladigan bitimlardan boshqa bitim va shartnomalar ota-ona roziligi bilan tuzilishi mumkin. Ammo ayrim bitimlarni

⁵³ A.N.Levushkin. Pravovoe regulirovanie некоторых имущественных прав несовершеннолетних детей по законодательству Российской Федерации // Yurist. 2000. №10. -13-14 b.

⁵⁴ Byulleten' Verxovnogo suda Rossiyskoy Federatsii. 1998. №2. -5 b.

⁵⁵ A.N.Levushkin. Yuqoridagi yerda.

tuzish uchun ota-onalar roziligi vasiylik va homiylik organining ruxsati bilan amalga oshiriladi. Masalan, mulkni ayirboshlash yoki hadya qilish, ijaraga berish, tekin foydalanish va garovga qo'yish, mulkni bo'lish yoki boshqa mulk bilan bog'liq bo'lgan barcha xatti-harakatlar nazarda tutiladi.

Ota-onalarning voyaga yetmagan bolalari tomonidan tuzadigan bitimlari yuzasidan rozi bo'lish-bo'lmasliklari, shuningdek vasiylik va homiylik organi ruxsatining huquqiy tabiati haqida bahs-munozaralar kelib chiqishi mumkin. Ota-onaning roziligi bitimning bir qismi hisoblanmaydi. Voyaga yetmaganlar o'zlari tuzgan bitimlari uchun o'zlari javobgar ekanliklari Rossiya Federatsiyasi Fuqarolik kodeksining 26-moddasi 3-qismida va O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 27-moddasi 3-qismida belgilab qo'yilgan. Yetkazilgan mulkiy zararlari uchun o'zlari javobgar bo'ladilar. Ota-onalarning roziligi bu shartnomaning haqiqiy ekanligini tasdiqlaydi. Ota-onaning roziligini talab qilish bola huquq va manfaatlariga rioya qilinishini asosi sifatida qaraladi⁵⁶.

Agar ota-ona rozilgisiz bitim tuzilgan bo'lsa, voyaga yetmagan shaxs bilan tuzilgan bitimning haqiqiy emasligi, talablarga javob bermasdan tuzilganligini ota-onalar da'vo arizasi asosida sud tartibida bekor qilishlari mumkin. SHuni e'tiborga olish kerakki, ota-onaning bola bilan munosabatlari yomonlashmasligi maqsadida sudga murojaat qilmasligi mumkin. Lekin vasiylik va homiylik organi ushbu bitimni haqiqiy emas deb topish to'g'risida da'vo arizasi bilan chiqishi mumkin.

Vasiylik va homiylik organi ruxsati ham bitim sifatida tavsif qilinmaydi. Bu o'zini o'zi boshqarish organining haqiqiy bo'lmagan akti hisoblanadi.

Ota-onalar bitim tuzish uchun vasiylik va homiylik organi ruxsat bermasligini, agar:

- qonunga nomuvofiq bo'lsa;
- bolaning fuqarolik huquqlari va qonuniy manfaatlarini buzsa sudga murojaat qilishi mumkin.

⁵⁶ A.N.Levushin. Pravovoe regulirovanie nekotorykh imushchestvennykh prav nesovreshennoletnykh detey po zakonodatel'stvu Rossiyskoy Federatsii.//Yurist. 2003. №10. -13-14 b.

Bola mol-mulklari shakllanishining yana bir manbai – bu tadbirkorlik faoliyatidir. Ayrim olimlar agar voyaga yetmagan shaxs tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishni 14 yoshdan boshlasa, emansipasiya qilinishi kerak, deyishadi⁵⁷. Ammo tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish ham o'ziga xos tashkiliy qiyinchiliklardan iborat. SHu ma'noda, bundayin tavakkalchilik bilan bog'liq bitimlarni tuzish uchun o'z navbatida ota-ona, vasiy yoki homiyning yozma roziligi talab qilinadi. Ular ushbu huquqlari bilan voyaga yetmaganlar tomonidan amalga oshiriladigan tadbirkorlik faoliyatini kuzatishlari mumkin.

Spirтли ichimliklar yoki narkotik moddalarni iste'mol qilganligi sababli muomala layoqati cheklangan shaxslar ham mustaqil ravishda mayda maishiy bitimlar tuza olishlari mumkinligi Fuqarolik kodeksining 31-moddasida belgilab qo'yilgan⁵⁸. Bunday shaxslar shuningdek, o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar yirik summadagi oldi-sotdi shartnomalarini faqat homiysi, ota-onalari yoki farzandlikka oluvchilar roziligi bilangina tuza olishlari ko'rsatib qo'yilgan⁵⁹. Fuqarolik kodeksining 29-moddasi ikkinchi qismi 2-bandiga asosan olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan kichik yoshdagi bolalar tekin manfaat ko'rishga qaratilgan, notarial tasdiqlashni yoki davlat ro'yxatidan o'tkazishni talab qilmaydigan bitimlarni mustaqil ravishda amalga oshirishga haqlidirlar. O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar o'zlari mustaqil ravishda hadya qiluvchi va hadya oluvchi sifatida qatnashib, shartnomani o'z stipendiyalari, ish haqlari va qonunda nazarda tutilgan boshqa daromadlari miqdorida tuzishlari mumkin. Lekin ular mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan ashyolarni tasarruf qilish huquqiga ega emaslar. Bunday bitimlarni amalga oshirishlari uchun ular o'zlarining qonuniy vakillarining roziliklarini olishlari lozim. CHunki hadya ularning sog'lig'iga zarar yetkazishi, yashirin daromadlarga ega bo'lishga olib kelishi, pirovardida ularni huquqlariga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Ayrim shaxslarga hadya shartnomasini tuzishda rad qilish va chegaralash qo'yilgan. Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga

⁵⁷ Гражданское право. V 2 т. Т.1.Учебник./Отв. ред. Ye.A.Suxanov -M.: BYeK. 2001. – 37 b.

⁵⁸ O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. -T.: Rasmiy nashr. 2003. –17 b.

⁵⁹ Mualliflar jamoasi. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik huquqi. -T.: Adolat. 1999. -9 b.

berish shartnomasida: mulkni oluvchi fuqaro muomala layoqatiga ega bo'lgan, asraluvchi shaxsni umrbod moddiy ta'minlash, parvarishlash va zarur bo'lgan boshqa yordamlar berib turish majburiyatini bajara oladigan har qanday fuqaro bo'lishi mumkin. Biroq vasiylar va homiylar o'z nazorati ostidagi shaxslar bilan bunday shartnoma tuza olmasliklari fuqarolik qonunchiligidan ma'lum.

Fuqarolik kodeksining 993-moddasida ko'rsatilganidek, yosh bolalar tomonidan yetkazilgan zarar uchun ularning ota-onalari yoki vasiylari yoxud zarar yetkazilishi paytida mazkur yosh bola qaysi tarbiya muassasi, o'quv yoki davolanish muassasi nazoratida bo'lsa, shu tashkilot javobgar bo'ladi. Agar 15 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan bolalarning ota-onalari yoki vasiylari zarar ularning aybi bilan yetkazilganligini isbotlay olmasalar, bu holda ular o'n besh yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan bola tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladilar. O'smirlar, ya'ni o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan, voyaga yetmagan shaxslar tomonidan yetkazilgan zarar uchun ularning homiylari yoki ular ustidan nazorat olib borishga majbur bo'lgan tashkilotning javobgarligi mavjud. FKning 994-moddasida ko'rsatilishicha, o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan, voyaga yetmagan o'smirlar o'zi tomonidan yetkazilgan zarar uchun umumiy asoslarda javobgar bo'ladi. Agar yetkazilgan zararni to'lashlik uchun voyaga yetmagan o'smirning yetarli mulki bo'lmasa, zararni to'lagigicha yoki uning yetmagan tegishli qismi ota-onalari yoki vasiysi tomonidan, agar ular zarar o'zlarining aybi bilan yetkazilmaganligini isbotlay olmasalar, to'lanishi lozim. Ammo bunday hollarda maktablar, kasalxonalar va shu kabi tashkilotlar jaobgarlikka tortilmasligi fuqarolik qonunchiligida belgilab qo'yilgan.

2-§. Vasiylik va homiylik ostida bo'lgan voyaga yetmagan shaxslarning huquqlari va majburiyatlari

Vasiylik va homiylik nazoratida bo'lgan voyaga yetmagan shaxslarning huquqlari shaxsiy va mulkiy huquqlarga bo'linadi.

SHaxsiy huquqlariga:

- vasiy (homiyl) oilasida tarbiya olish;
- vasiy (homiyl) tomonidan g'amxo'rlik olish huquqi;
- vasiy (homiyl) bilan birga yashash huquqi. Alohida hollarda, vasiylik va

homiylilik ostida bo'lgan shaxs 16 yoshga to'lganda, vasiylik va homiylilik organlari vasiylik va homiylilik ostidagi shaxsning huquq va manfaatlarini himoya qilish va tarbiyasiga yomon ta'sir ko'rsatmaydi deb hisoblasa, alohida yashashga ruxsat berishi mumkin;

- ota-ona va boshqa qarindoshlar bilan muloqotda bo'lish huquqi, quyidagi holatlarni istisno qilganda, ya'ni ota-ona ota-onalik huquqlaridan mahrum qilinganda. Agar ota-onalar ota-onalik huquqidan mahrum qilingan bo'lsalar, vasiy va homiylar ota-ona bilan muloqotda bo'lishlari bola manfaatlariga zid keladi deb hisoblasa ota-ona bilan ko'rishib turishga yo'l qo'ymasligi mumkin;

- bolaning manfaatlariga tegishli bo'lgan har qanday masala hal qilinayotganda o'zining fikrini bayon qilish huquqi, shu bilan birgalikda sud yoki ma'muriy tartibda ish yuritilayotgan bo'lsa ularda qatnashish huquqlari kiradi.

Mulkiy huquqlariga esa quyidagilar kiradi:

- bolalarga beriladigan aliment, pensiya, nafaqa va boshqa ijtimoiy to'lovlarga nisbatan huquqlar;

- turar-joyga nisbatan mulk huquqi yoki turar joydan foydalanish huquqi;

- navbatdan tashqari turar joy olish huquqi vasiy va homiyl nazoratiga yetib kelgan, agar ilgari vasiy va homiyl nazorati ostida bo'lgan shaxsda turar joyga nisbatan mulk huquqi yoki foydalanish huquqi bo'lmasa;

- vasiylik va homiylilik ostidagi shaxslar tomonidan ishlab topilgan, hadyaga olingan, meros tariqasida o'tgan va boshqa mulklarga nisbatan bo'lgan huquq;

- bola egaligida bo'lgan mulkka nisbatan tasarruf etish kabi huquqlar kiradi.

Bolaning ota-onasi ota-onalik huquqidan mahrum qilingan yoki ularning ota-onalik huquqi cheklangan yoxud ular muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb topilganligi oqibatida bolaga nisbatan vasiy yoki homiyl tayinlangan bo'lsa, ushbu homiyl yoki vasiyl bolani noqonuniyl ushlab turgan ota-onasidan sud orqali talab qilib olishga haqlidir.

Vasiy yoki homiyning qaramog'idagi bola ularning roziligisiz biron sababga ko'ra bolalar muassasasiga tushib qolgan bo'lsa ham vasiy yoki homiy bolani qaytarib berilishini sud tartibida talab qilishga haqli.

Oila kodeksining 66-moddasiga ko'ra, vasiylik yoki homiylikdagi bola otasi, onasi, bobosi, buvisi, aka-ukalari, opa-singillari va boshqa qarindoshlari bilan ko'rishib turish huquqiga ega. Bola ota-ona qaramog'idan qanday sabablarga ko'ra mahrum bo'lganidan qat'iy nazar o'ziga berilgan huquqni saqlab qoladi. Ammo bunday ko'rishish bola manfaatlariga zid bo'lganda vasiy (homiy) vasiylik va homiylik organiga murojaat qilishi mumkin. Bu boradagi muammolar vasiylik va homiylik organi tomonidan hal qilinadi.

Oila kodeksining 61-moddasi bilan homiylarga yana bir huquq berilgan. Bu moddaga binoan bolaning otasi sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan bo'lsa, otalikni belgilash to'g'risidagi arizani uning nomidan vasiylik va homiylik organining ruxsati bilan uning homiysi berishi mumkin.

Oila kodeksining 184-moddasi va O'zbekiston Respublikasida Vasiylik va homiylik to'g'risidagi Nizomda vasiyning vasiylik va homiylik organlarining roziligi bilan qilishi mumkin bo'lgan harakatlari ko'rsatilgan bo'lib, ular quyidagilar:

- vasiylikdagi shaxs nomidan notarial tartibda tasdiqlanishi lozim bo'lgan bitim (shartnoma) lar tuzish;

- vasiylikdagi shaxsga qarashli bo'lgan mol-mulkni taqsimlash, bir yildan ortiq muddatga garovga qo'yish yoki ijaraga berish;

- vasiylikdagi shaxs nomidan meros va (yoki) hadya olishdan voz kechish.

Qonunchiligimizda vasiylikdagi shaxs nomidan hadya shartnomasi tuzishga yo'l qo'yilmaydi, deb belgilangan bo'lsa-da, lekin amalda yillar davomida shakllangan odat huquqi normalari asosida vasiylikdagi shaxslar nomidan ijtimoiy ta'minot organlari, sog'liqni saqlash, xalq ta'limi, xayriya tashkilotlari va ko'ngilli jamiyatlar tomonidan huquqiy harakatlar amalga oshiriladi. Amaldagi oila qonunchiligida ana shunday xayrli, milliy xususiyatga ega bo'lgan harakatlarni bajarish uchun alohida qoida belgilanishi lozim. SHuningdek, qonunchilikda

alohida belgilangan (vasiylikdagi shaxs nomidan hadya shartnomasi tuzish) ushbu harakatning yuqoridagi tashkilotlar tomonidan amalga oshirilishi qonunga xilof hisoblanadi.

Ko'rinib turibdiki, yuqoridagi harakatlar ancha miqdordagi mulkni tasarruf qilish bilan bog'liq va ularning oqibatlari jiddiy bo'lishi mumkin. SHu sababli bunday harakatlar faqat vasiylik organining roziligi bilangina qilinishi mumkin. Turli tushunmovchilik va nizolarning oldini olish maqsadida bunday rozilik yozma shaklda berilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 194-moddasiga ko'ra, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan voyaga yetmagan boalar, shu jumladan tarbiya va davolash muassasalarida, shuningdek aholini ijtimoiy himoyalash muassasalaridagi bolalar oilaga tarbiyaga beriladi.

Bolalarni oilaga tarbiyaga olishni istagan shaxs vasiylik va homiylik organlari bilan kelishilgan holda bolalarni oldindan tanlab oladi.

Bolalarni oilaga tarbiyaga berish ularning xohishini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. O'n yoshga to'lgan bolalarni ularning roziligi bilan oilaga tarbiyaga berish mumkin.

Bolalarni oilaga tarbiyaga berish tartibi va shartlari qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Nazorat savollari:

1. Vasiylik va homiylik tushunchasi, maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
2. Qaysi organlar vasiylik va homiylik organlari bo'lib hisoblanadilar?
3. Kimlarga nisbatan vasiy, kimlarga nisbatan homiy belgilanadi?
4. "Vasiylik va homiylik to'g'risida"gi Nizom qachon qabul qilingan?
5. Bolalarni oilaga tarbiyaga berish (patronat) bilan vasiylik va homiylik o'rtasidagi farq nimada namoyon bo'ladi?
6. Bolalar qachon oilaga tarbiyaga beriladilar?
7. Oilaga tarbiyaga berilgan bolalar qachon oilasiga qaytariladi?

15-BOB. BOLALARNI OILAGA TARBIYAGA OLISH (PATRONAT).

1-§. Bolalarni oilaga tarbiyaga olish tushunchasi va ahamiyati

Yuqoridagi boblarimizda farzandlikka olish, vasiylik va homiylik masalalari xususida batafsil to'xtalib o'tgan edik. Ushbu bobimizda bolalarni oilaga tarbiyaga olish (patronat) haqida ma'lumot berib o'tamiz.

Ma'lumki, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni joylashtirish shakllariga farzandlikka berish, ularga nisbatan vasiylik va homiylik belgilash, shuningdek, tutingan oilaga tarbiyaga olish (patronat)tashkil etadi.

Yuqorida nomlari zikr etilgan voyaga yetmagan bolalarni joylashtirish shakllari o'z mazmun-mohiyati hamda tarbiya berish shakli bo'yicha tubdan farq qiladi.

Oila huquqida bolalarni oilaga tarbiyaga olish (patronat) deb yuritilib, u O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 12-apreldagi 171-sonli qaror bilan tasdiqlangan "Voyaga yetmagan bolalarni farzandlikka va tarbiyaga olish (patronat) to'g'risida"gi Nizom bilan belgilanadi. Ushbu Nizom bolalarni oilaga tarbiyaga olish (patronat) yuridik faktini vujudga keltiruvchi va amalga oshiruvchi maxsus huquqiy asos bo'lib, u ikki bo'lim o'n olti bandedan iboratdir.

Ushbu nizomga ko'ra, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan voyaga yetmagan bolalar, tarbiya va davolash muassalarida, shuningdek aholini ijtimoiy himoyalash muassalaridagi bolalar oilaga tarbiyaga beriladi.

Bolalarni oilaga tarbiyaga olish ixtiyoriy bo'lib, u vasiylik va homiylik organlari Bilan bolani olish istagini bildirgan shaxslar o'rtasida tuziladigan maxsus shartnoma asosida amalga oshiriladi. Oila kodeksining 195-moddasiga ko'ra, ushbu shartnomada bolalarni ta'minlash, tarbiyalash va ularga ta'lim berish, tarbiyaga olgan tutingan ota-onaning huquq va majburiyatlari, vasiylik va homiylik organlarining bolalarni tarbiyaga olgan oilaga nisbatan majburiyatlari, shartnomani bekor qilish asoslari va oqibatlari ko'rsatilishi kerak.

Kelishuv tuzilishidan oldin boani tarbiyaga olayotgan shaxsning turmush shart-sharoitlari va oila aʼzolarining sogʻligʻi tekshiriladi.

Bolalarni oilaga tarbiyaga berishda vasiylik va homiylik organlari ularga bir yoʻla kiyim-bosh va poyabzal beradi, bolani oilaga tarbiyaga olgan shaxsга esa, oilaga tarbiyaga olingan bolaning taʼminoti uchun qonun hujjatlarida belgilangan miqdorda har oyda nafaqa toʻlab turadi.

Oilaga bolani tarbiyaga olish shartnoma asosida amalga oshiriladi. SHartnoma esa vasiylik va homiylik organlari hamda bolani oilaga olmoqi boʻlgan tutingan ota-onalar (er-xotinlar, alohida fuqarolar boʻlishi mumkin).

Oilaga bolalarni tarbiyaga olish uchun shartnomada koʻrsatilgan voyaga yetmagan bolalar boʻlishi lozim. Vasiy (homiy) lar tutingan ota-onalardan farq qilib, vaiylik va homiylik organlari bilan shartnoma munosabatlarida boʻladilar⁶⁰.

Bolalarni oilaga tarbiyaga olayotgan tutingan ota-onalar albatta voyaga yetgan va muomalaga layoqatli boʻlishlari shart. Oilaga bola olayotgan ota-onalarga ota-onalik huquqi nikohda boʻlgan hamda yol-iz fuqarolarga beriladi. SHartnoma tuzish vaqtida tutingan ota-onalarning maʼnaviy-ahloqiy qiyofalari, moddi-maishiy sharoitlari, yoshi va boshqa sharoitlari hisobga olinadi. Yoshidan qatʼiy nazar, bolalar shartnoma tuzish vaqtida ishtirok etmaydilar. Tutingan oilalarga ota-onalik homiyligidan mahrum etilgan bolalar qabul qilinadi.

Mazkur shartnoma tutingan ota-onaning tashabbusi bilan quyidagi sabablar tufayli muddatidan oldin bekor qilinishi mumkin:

- kasalligi tufayli;
- oilaviy yoki mulkiy ahvolining oʻzgarishi bois;
- bolalar bilan oʻzaro bir-birini tushnmaslik kabilar.

Vasiylik va homiylik organining tashabbusi bilan yoki bolalar ota-onalariga qaytarilgan yoinki ular farzandlika olinganda muddatidan oldin bekor qilinishi mumkin.

⁶⁰ F. M. Otaxoʻjayev. Oʻzbekiston Respublikasining Oila huquqi. - T.: TDYuL. - 2005. - 225 b.

2-§. Oilaga tarbiyaga olingan bolalar va tutingan ota-onalarning huquq va majburiyatlari

Oila kodeksining 197-moddasiga ko'ra, oilaga tarbiyaga berilgan bolalar quyidagi huquqlarga egadir:

- o'zlariga tegishli bo'lgan aliment, shuningdek pensiya, nafaqa va boshqa ijtimoiy to'lovlarni olish;

- uy-joyga bo'lgan mulk huquqi yoki uy-joylardan foydalanish;

- qonun hujjatlariga muvofiq uy-joy olish.

SHuningdek, oilaga tarbiyaga yebrilgan bolalar o'z huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, ota-onasi va qarindoshlari bilan ko'rishish huquqiga ham egadirlar. Oilada bolaning manfaatiga daxldor har qanday masala hal qilinayotganda u o'z fikrini bildirishga haqlidir.

Vasiylik va homiylik organlari oilaga tarbiyaga berilgan bolalarning turmush sharoitlarini va ularning tarbiyalanishini kuzatib boradilar.

Oila kodeksining 198-moddasiga ko'ra, voyaga yetgan har ikki jinsdagi shaxslar tutingan ota-ona bo'lishlari mumkin.

Ayni vaqtda quyidagi shaxslar qonunga ko'ra tutingan ota-ona bo'la olmaydilar:

- sud tomonidan muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb topilgan shaxslar;

- sud tomonidan ota-onalik huquqidan mahrum qilingan yoki ota-onalik huquqi cheklangan shaxslar;

- qonun bilan o'z zimmasiga yuklatilgan majburiyatni lozim darajada bajarmaganligi uchun vasiylik yoki homiylik vazifalarini bajarishdan chetlashtirilgan shaxslar;

- ilgari farzandlikka bola olgan, lekin keyinchalik o'z zimmasiga yuklatilgan majburiyatlarni bajarishdan bo'yin tovlagan yoki ularni lozim darajada bajarmaganlik uchun sud tomonidan farzandlikka olish bekor qilingan;

- qasddan sodir qilgan jinoyatlari uchun ilgari hukm qilingan shaxslar;

- so-li-ining holatiga ko'ra, bolani tarbiyalash majburiyatini bajara olmaydigan shaxslar.

Oila kodeksiga ko'ra, tutingan ota-onalarni tanlash vasiylik va homiylik organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Tutingan ota-ona odatda, tarbiyaga olingan bolaga nisbatan vasiylik huquq va majburiyatlariga egadir.

Mazkur so'zlanmoqda bo'lgan masala oila, ota-onalik va bolalar Bilan bo-liq bo'lgan munosabatlarning nozik qirrasini bo'lib, bunda bolalarni mehr-muhabbat, samimiy insoniy his-tuy-ular bilan tarbiyalash talab etiladi. Bolalarni tarbiyaga olgan shaxslar o'uhuquqlaridan –araz maqsadlarda, o'z tarbiyasidagi bolalarga zarar keltirgan holda foydalansalar, ularni nazoratsiz hamda zarur moddiy yordamsiz qoldirsalar, bunday hollarda vasiylik va homiylik organlari bolalarni tarbiyaga olgan shaxslarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda javobgarlikka tortish masalasida qo'z-atishga haqli bo'ladi.

Nazorat savollari:

1. Oilaga tarbiyaga olish (patronat) tushunchasi.
2. Oilaga tarbiyaga olingan bolalar hamda tutingan ota-onaning huquq va majburiyatlari nimalardan iborat?
3. Oilaga tarbiyaga olingan bolalar va vasiylik va homiylik o'rtasidagi farqni aniqlang?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ra hbariy adabiyotlar:

1. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisodiyot, siyosat, mafkura. T.1. – Toshkent: O'zbekiston, 1996. 364 b.
2. Karimov I. A. Vatan sajdago h kabi muqqadasdir. T.3. –Toshkent: O'zbekiston, 1996. 366 b.
3. Karimov I. A. Bunyodkorlik yo'lidan. T.4. –Toshkent: O'zbekiston, 1996. 349 b.
4. Karimov I. A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. –Toshkent: O'zbekiston, 1999. 410 b.
5. Karimov I. A. Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. T.8. –Toshkent: O'zbekiston, 2000. 528 b.
6. Karimov I. A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islo h etishdir. T.13.–Toshkent: O'zbekiston, 2005. – 96 b.
7. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat T.14. - Toshkent O'zbekiston, 2006.
8. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – Toshkent: O'zbekiston, 2010. – 80 b.
9. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islo hotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi. –Toshkent: O'zbekiston, 2010. -56 b.
10. Karimov I.A. Inson manfaati, huquq va erkinliklarini tahminlash, hayotimizning yanada erkin va obod bo'lishiga erishish – bizning bosh maqsadimizdir. 2012 yil 9 dekabrg'. <http://uza.uz>

2. Normativ-huquqiy hujjatlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2012. 40 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. Rasmiy nashr. –Toshkent: Adolat, 2011. 520 b.

3. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi. Rasmiy nashr. –Toshkent: Adolat, 2012. 128 b.
4. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi. – Toshkent: Adolat, 1998.
5. O'zbekiston Respublikasining Uy-joy kodeksi.–T.:Adolat.2007.
6. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi.–T.:Adolat.1998. –327 b.
7. O'zbekiston Respublikasining Mahmuriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi.–T.:Adolat.1995.–299 b.
8. O'zbekiston Respublikasining Me hnat kodeksi.–T.:Adolat.1999.
9. O'zbekiston Respublikasining “Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida”gi qonuni // Xalq so'zi, 2008 yil, 8 yanvar.
10. O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida”gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1990 yil, 31-33-son, 371-modda.
11. O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalar to'g'risida”gi qonuni. 1995 yil 22 dekabrg'.
12. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining “Meros huquqiga oid qonunlarni qo'llashning ayrim masalalari to'g'risida”gi 2000 yil 22 dekabdagi 33-son qarori // O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2000 yil 22 dekabdagi qarorlari. –T.: 2001.
13. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining “Bolalar tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan nizolarni hal qilishda sudlar tomonidan qonunlarni qo'llash amaliyoti to'g'risida”gi 1998 yil 11 sentyabrg' 23-son qarori // Qonun nomi bilan.1998. –№3.
14. Toshkent sha har Mirzo Ulug'bek tuman fuqarolik ishlari bo'yicha tumanlararo sudining 2000 yilgi arxividan.

3. Maxsus adabiyotlar:

1. Jamolov B., Boboqulov A. Fuqarolik ishlarini sudda ko'rishga tayyorlash. –T.: Adolat.
2. Zokirov I.B. Fuqarolik huquqi. –T.: TDYuI, 2009.

3. Ra hmonqulov H.R. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining birinchi qismiga umumiy tavsif va sharhlar. –T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 1997.
4. H.R.Ra hmonqulov. Fuqarolik huquqining predmeti, metodi va tamoyillari. – T.: TDYuI, 2003.
5. Saidov A.X. Xalqaro huquq. –T.: Adolat. 2001.
6. Yuksak huquqiy tafakkur – demokratik jamiyat taqozosi // Xalq so'zi, 1997 yil 24 may.
7. Muxamedov R. Meros huquqi. –T.:1998.
8. Karaxodjaeva D.M. Grajdanskoe pravo: subhekt, obhekt i soderjanie pravootnosheniya v usloviyax rqnka. –T.: TDYuI, 2004.
9. B.Mirboboev. Konstitutsiyaviy sud tomonidan inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish // O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining Axborotnomasi, 1998 yil, 2-son, 63-6.
10. Mualliflar jamoasi. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksiga sharhlar. –T.: O'zbekiston, 2000.
11. Antokolg'skaya M.V. Semeynoe pravo. Uchebnik. –M.: Yuristg', 1996.
12. Kommentariy k Semeynomu kodeksu Rossiyskoy Federatsii. Pod obo'ey redaktsiey doktora yuridicheskix nauk. P.V.Krashennikova i kandidata yuridicheskix nauk. Zaslujennogo yurista Rossiyskoy Federatsii. P.I.Sedugina. – M.: Izdatelg'skaya gruppa INFRA, 1997.
13. Kommentariy k Semeynomu kodeksu Rossiyskoy Federatsii (Otv. red. I.M.Kuznetsova. 2-e izd. pererab i dop. –M., Yurist, 2000.
14. F.Otaxo'jaev. Nikoh va uning huquqiy tartibga solinishi. –T.: O'zbekiston, 1995.
15. Nechaeva A.M. Semeynoe pravo. Kurs lektsiy. –M.: Yurist. 1998.
16. Pchelintseva L.M. Semeynoe pravo Rossii. Uchebnik dlya vuzov. –M.: Izdatelg'skaya gruppa Norma-Infra, 1999.
17. Semeynqy kodeks Rossiyskoy Federatsii. 3-e izd. –M.: Osg'-98, 1999.
18. SH.Yuldasheva. Farzandlikka olish // Hayot va qonun, 2002 yil 5-son.

Qaydlar uchun

36.480 C

Qaydlar uchun

